

Kisebbségi nyelvhasználat – anyaország nélkül¹

ISTVÁN KOZMÁCS
LANGUAGE USAGE OF MINORITIES – WITHOUT MOTHER-COUNTRY

811.511.1
811.511.131
94(470.51)

Finno-Ugrian Language Relationship. Russian Finn-Ugrians. Udmurts. Farming. Traditions. Language Usage.

Az oroszországi kis finnugor népek történetük során sosem alkottak önálló államot, illetve, amennyiben bármilyen saját, nemzetségi szinten szervezett államszerű alakulatot létre is hoztak, annak léte a történeti emlékezetből is kiveszett. Ez – a talán közismert tény – jelentős következményekkel jár e népek mai nyelvi helyzetére, mai nyelvhasználati problémáira, mai nyelvpolitikájára vonatkozóan.

1. táblázat. A finnugor népek 2002-ben

Nép/népcsoport		Lélekszám Oroszországban	Beszélő/nemzetiségi a névadó köztársaságban	Egyéb fontos helyek (beszélő/nemzetiségi)
Mordvin*		843 350	240 285/283 861	17 078 (Baskíria), 18 540 (Tatársztán), 11 616 (Csuvasia), 2 770 (Haanti- Manszijszki Autonóm Terület), 770 (Jamel-Nyenyec Autonóm Körzet)
	erza	84 407	–/78 963	–
	moksa	49 624	–/47 406	–
Udmurt		636 906	330 801/460 584 (1989: 376 461)	19 102 (Baskíria), 21 157 (Tatársztán)
Mari**		604 268	245 151/312 178	88 605/105 829 (Baskíria), 13 990/ 18 787 (Tatársztán), 6 541/8 985 (Udmurtia), 2 738/7 309 (Hanti- Manszijszki Autonóm Terület)
	hegyi	18 515	–/17 715	1 102 (Tatársztán)
	mezei	56 116	–/52 696	–
Komi		293 406	184 910/256 464	1 942 (Nyenyec Autonóm Körzet)
	izsmai	15 607	–/12 689	–
Komi-permják		125 235	66 764/103 505	1 253 (Hanti-Manszijszki Autonóm Terület)
Karél		93 344	31 794	–
Nyenyec		41 302	2 509/7 754 (NyenyAK) + 22 601/26 435 (Ja-Ny)	343 (Komi Mu), 337 (Hanti- Manszijszki Nemzetiségi Terület)
Finn		34 050	–	–
	ingermanlandi	314	–	–
Hanti		28 678	5 908	–
Észt		28 113	–	–
	szetu	197	–	–
Manysi		11 432	2 007	–

Nép/népcsoport	Lélekszám Oroszországban	Beszélő/nemzetiségi a névadó köztársaságban	Egyéb fontos helyek (beszélő/nemzetiségi)
Magyar	3 768	–	–
Beszermán	3 122	–	–
Lapp	1 991	–	–
Nganaszan	834	–	–
Enyec	237	–	–

Megjegyzés: *Mordvinok 5000 fő fölött: Mordóvia: 283 861 (moka 47 406, erza 78 963), Moszkvai terület: 21 856, Rjazanyi terület: 7552, Moszkva városa: 23 387, Krasznodarszkij kraj: 4861, Baskíria: 26 020, Tatársztán: 23 702, Csuvasia: 15 993, Nyizsegorodszkiji terület: 25 022, Orenburgi terület: 52 458, Penzai terület: 70 739, Szamarai terület: 86 000, Szaratovi terület: 16 523, Uljanovszki terület: 50 229, Szverdlovszki terület: 9702, Tyumenyi terület: 9683, Hanti-Manysi Autonóm Kerület (HaMaAK): 6386, Cseljabinszki terület: 18 138, Altajszkij kraj: 4769, Krasznoojarszkij kraj: 7526, Kemo-rocszkij terület: 7221.

**Marik 5000 főnél többen: Volgográdi terület: 6028, Baskíria: 105 829, Tatársztán: 18 787, Udmurtia: 8985, Kirovi terület: 38 930, Nyizsgorodszki terület: 7757, Permi terület: 5395, Szverdlovszki terület: 27 863, Tyumenyi terület: 11 023, Hanti-Manysi Autonóm Kerület: 7309, Krasznoojarszkij kraj: 5104.

Látható, hogy e nyelvek közel sem azonos helyzetűek: egy részük igen jelentős számú beszélővel rendelkezik, míg más részük már megközelítette, ha már el nem érte azt a lélekszámot, ahonnan nem lehet visszafordítani a nyelvvesztésig, a nyelvhalál végéig vezető folyamatot. Megegyeznek viszont abban, hogy a legnagyobb lélekszámú nép nyelvét is a „veszélyeztetett” kategóriába sorolják napjainkban.

Az udmurt nép lakhelye – Udmurtia – az a finnugor köztársaság, amelyik legközelebb helyezkedik el a magyarok által egykor lakott területhez, Magna Hungariához. A Káma és a Vjatka folyók által körülölelt dombos-lankás, erdős vidéken élő nép története ezen a szálon is, s nem csak a magyar és az udmurt nyelv rokonsága okán kapcsolódik össze. A nyelvészetben és a történettudományban még ma sem eldöntött ugyan a kései magyar–permi kapcsolatok kérdése, de igazolhatók a két nyelv közötti areális kapcsolatok.

Nem véletlen tehát, hogy ez a nyelv – és nép – (a legközelebbi nyelvrokonnak, az obi-ugorok után) mindig fontos volt a magyar finnugrisztika számára. Budenz hatására Munkácsi Bernát 1885-ben közel fél évet töltött az udmurtok között (miközben legjobb barátja, Kunos Ignác, szintén Budenz tanítványként, éppen Törökországban volt). Hazatérése után Munkácsi nemcsak az ott gyűjtött nyelvi anyagot adta közre², hanem hatalmas munkával elkészítette máig is jól használható udmurt szótárát.³ Később az udmurtiai úton szerzett tapasztalatait kamatoztatta az obi-ugorok között tett útja során is.

Munkácsi közreadott udmurt gyűjtése, izgalmas szótári anyaga, a még életében mások által kiadott és szerkesztett udmurtiai naplórészletei csak erősítették a tudományos problémák által is gerjesztett törekvést: újabb utazást tenni az udmurtok között. (Remélhetőleg hamarosan olvasható lesz teljes terjedelmében Munkácsi udmurtföldi naplója, amelyből számos fontos és érdekes ismeretet szerezhetünk a korabeli viszonyokról, munkamódszerekről, Munkácsi és Budenz igazi személyiségéről.)

Munkácsi később is gyűjtött még udmurt anyagot, de már Magyarországon. Az első világháború orosz hadifoglyai között, az Esztergom melletti Kenyérmezőn kereste meg az udmurtokat és rögzített értékes nyelvi, néprajzi anyagot. Ő már nem jutott el újra az udmurtok földjére.

A Szovjetunióban meginduló politikai változások, 1988 után adódott a lehetőség: Munkácsi Bernát nyomában megfordulni és tapasztalatokat szerezni az udmurtok között, mivel az első világháború utáni szovjet fordulat után Magyarországról nem lehetett odautazni és kutatni. Jeles kutatók – Domokos Péter, Bereczki Gábor, Vikár László és sokan mások – a megmondhatója annak, hogy erőfeszítéseik ellenére sem sikerült az 1960–1988 közötti időszakban Udmurtiába jutniuk. 1917 után az udmurt nyelv és az azt beszélő nép kutatására lehetőséget csak az Udmurt Autonóm Köztársaságban megjelent anyagok (könyvek, újságok, folyóiratok) tanulmányozása és az Udmurt Autonóm Köztársaság határain kívül élő szórványudmurtok közötti gyűjtés adott. Így születhetett meg aztán mégiscsak a modern kor első igazán pontos és tudományos igényű udmurt irodalomtörténete⁴, népdalgyűjteménye⁵ munkájuk nyomán.

Mikor aztán 1989-ben megnyílt az addig zárt területté nyilvánított Udmurtia, régészek, néprajzosok, nyelvészek valósíthatták meg beteljesülni sosem remélt álmukat.

1. Az udmurt nép

Az udmurt (a magyar tudományban használatos elnevezésük a votják is) a finnugorok (uráli népek) között lélekszámát tekintve az ötödik legnagyobb nép.⁶ Embertanilag a tőlük délebbre élő népekkel (törökökkel, tatárokkal) mutatnak hasonlóságot: a sötétebb haj és a sötétebb szem az uralkodó közöttük. Legerősebben a szublapponid típus jegyei (alacsony homlok, rövid fej) figyelhetők meg rajtuk. Érdekesség, hogy az udmurtok között igen gyakori a vörös haj, az íreknél találkozhatunk hasonló arányban ezzel a hajszínnel.

Az *udmurt* a nép önelnevezése. Nyelvjárásokban az *utmurt*, *ukmurt*, *urtmurt*, *urdmurt* alakban is megtalálható. A népnév valójában elhomályosult összetétel, az utótagja (*murt*) iráni eredetű, eredeti jelentése 'ember'. Az *ud* eredete és jelentése homályos. Egyes vélemények szerint mezőt jelentett: az udmurt szó jelentése tehát 'mezei ember' lehetett (vö. mezei mari 'mezei ember'), a marik *odomarij*-nak nevezik az udmurtokat, a tatárok, csuvasok *ar*-nak (ez a török nyelvek *eri*, *er*, *ir* 'ember, férfi' jelentésű szavával függ össze).

Az *od*- tövet találjuk meg a nép orosz nevében, a *votják* szóban is. A korai orosz források *oti*, *otin*, *otják* néven említik az udmurtokat, a *votják* alak későbbi. A *-ják* elem orosz népnévképző. Ma az orosz *votják* szó pejoratív jelentésű, ezért az *udmurt* elnevezés a hivatalos népnév oroszul is.

1.1. Az udmurtok történelme

A őspermiek (a komik és az udmurtok közös ősei) az i. e. 1. évezred elején különültek el a finn-volgai népcsoporttól. Az i. e. 8–3. században az udmurtok és a komik közös ősei a Volga és a Káma összefolyásának vidékén, illetve a Káma torkolatához közel eső folyók (Vetluga, Belaja, Csuszovaja) mentén éltek. Az itteni, a régészetben ananyinói kultúrának nevezett emlékcsoport népessége meghatározó volt a marik, az udmurtok és a komik kialakulásában. Ez a terület annak a magyar törté-

nelemből Magna Hungariának nevezett terület közvetlen közelében volt, ahol ebben az időben a magyarok ősei éltek.

A komik és az udmurtok szétválását az i. sz. 8–9. századra teszik. Már időszámításunk első évezredében csoportokra tagolódtak az óudmurt népesség: önálló kulturális arculata volt a Vjatka, a Csepca és a Káma mentén, illetve az Arszk környékén élő udmurtoknak. Ennek emléket őrzi, hogy az udmurtok magukat vatkának, kalmeznek és ari udmurnak is nevezik.

Az udmurtok megélhetésében a 9–10. században a vadászat és a halászat mellett már a földművelés és az állattartás is jelentős szerepet játszott. Gerendaházakat építettek, a nemzetségi arisztokrácia földvárakat emelt. A környező népekkel kapcsolatokat ápolhattak, különösen a dél-oroszországi irániakkal és az udmurtok közvetlen szomszédságában (Magna Bulgaria) élő bolgár-törökökkel.

1236-ban a mongol Arany Horda (a tatárok) szétzúzta Magna Bulgariát. Az udmurtok jelentős része ekkor menekülhetett a Vjatka és a Káma közötti területekre.

A Kazanyi Tatár Kánságot, melyet Magna Bulgaria helyén alapítottak, 1552-ben hódították meg az oroszok.

Az orosz népesség az északi udmurt területeken (a Vjatka és a Csepca mellékén) már korán, a 12. század körül megjelent. Az orosz történelem sajátossága, hogy a nagyfejedelemségek, a városok és az újonnan betelepült területek a 16. század második feléig nem alkottak egységes államot. A 14. században a mai Vjatka városa környékén letelepült oroszok létrehozták a Vjatkai Föld nevű önálló politikai alakulatot. A népgyűlési köztársaság (sajátos városállamszerű orosz politikai formáció) Novgoroddal, majd a Nyizsnij-Novgorod–Szuzdali Fejedelemséggel állt sajátos viszonyban. A Vjatkai Földet, mint már korábban és később sok más önálló államszervezetet a moszkvai nagyfejedelmek hódították meg (1393).

A Moszkvai Nagyfejedelemség évszázados harcban állt a Kazanyi Kánsággal, hosszú ideig hűbérese is volt. A Moszkvai Nagyfejedelemség és a Kazanyi Tatár Kánság közötti végső összecsapás 1545 és 1552 között zajlott. Kazany védelmében az arszki udmurtoknak is hadba kellett vonulniuk. Rettegett Iván csapatai megtorlásul tíz nap alatt felégették a Kazany és az Arszk közötti területet, és Arszk városát, az udmurtok székhelyét is bevették. Az elfogott udmurtokat (több ezer embert) Kazany védőinek szeme láttára végezték ki. Kazany eleste (1552) után az oroszok súlyos adót vetettek ki a meghódított terület lakosságára. Az udmurtok állami parasztok lettek, nem volt földesuruk. Csak egy kisebb részük lett a Sztroganovok, azaz a cári család jobbágya. Az udmurt előkelők is paraszti sorba süllyedtek.

A tatár kánság legyőzése után felgyorsult az orosz telepések beáramlása. A cárok politikája volt, hogy a számukra fontos bojárok támogatását a meghódított, sokszor pusztasággá vált területeken adományozott földekkel nyerték el. Az adományozott területekre aztán megindult az orosz parasztok migrációja.

A 18. századtól a gazdasági nehézségek mellé az erőszakos pravoszláv térítés járult. A cárok adókedvezményekkel elérték, hogy a térítés önkéntes legyen: a friss keresztények terhei csökkentek. A megkeresztelkedettek azonban továbbra is tartották pogány hitük szertartásait. Ekkor települt át jelentős udmurt népesség a mai Baskíria és Tatársztán területére. A baskíriai udmurtok a mai napig emlékeznek a 18. századi ideköltözésük körülményeire.

A 18. század második felében az udmurt területeken gyártelepek épültek (ekkor alapították Izsevszket és Votkinszket is). A gyárak tömegesen vonzották a betelepül-

lőket. A 19. század második felében a Kámán és a Vjatkán megindult a hajóközlekedés, megépült a Novgorod–Vjatka–Perm vasútvonal (az észak-udmurtiai Glazovon keresztül), ezzel jelentősen csökkent a vidék izoláltsága.

Az 1890-es években a magyarországi tiszaezslári perhez hasonlóan vérváddal illették az udmurtokat, azt állítva, hogy az udmurtok pogány ünnepeiken embert is áldoznak. A Vuvsz Multan-i perként ismeretesen – 1892-ben Vuvsz Multan lakóit azzal vádolták, hogy egy oroszot megölve emberáldozatot mutattak be – az udmurtok mellett sok orosz értelmiségi állt ki. Közöttük volt Grigorij Jegorovics Verescsagin történész és néprajzkutató is, az első udmurt származású tudós. Vlagyimir Galaktionovics Korolenko orosz író kiállításának és cikkeinek is köszönhetően a bíróság harmadfokon (négyéves eljárás után) felmentette a vádlottakat.

A cári Oroszországban az udmurtok közül csak nagyon kevesen tudtak írni-olvasni (1897-ben a férfiak 13,2%-a, a nők 0,6%-a), de nem is volt lehetőségük anyanyelvüket hivatalos helyeken használni. Ez még akkor is igaz, ha az első oroszországi népszámlálás kérdőívein a kérdések udmurtul is szerepeltek.

A Kazanyban működő, a nemzetiségek számára létrehozott szemináriumot többen elvégezték, közülük kerültek ki a falusi tanítók, a vékony értelmiségi réteg tagjai. Az 1917-es fordulat után belőlük lettek az udmurtok vezetői. A polgárháború éveiben súlyos harcok dúltak az udmurt területeken is, elsősorban az itt működő fontos hadiüzemek miatt.

Az 1917–1939 közötti években az udmurtok osztoztak a Szovjetunió népeinek sorában. Kialakuló és megerősödő értelmiségüket az 1930-as években megsemmisítették. Sok áldozatot szedett közülük is a második világháború. A háború utáni lassú gazdasági, kulturális felemelkedésük az 1990-es évektől új akadályba ütközött: a világra megnyíló Oroszország eme sajátos kultúrájú területei közvetlen kapcsolatba kerültek a világgal. Az internet, a kereskedelem, a televíziós csatornák közvetítette világ rázuhan az udmurt falvakra is, s szinte észrevétlen támadja meg az udmurt öntudatot, amit az oroszországi birodalmi gondolkodás egyébként is folytonosan gyengít.

1.2. Az udmurt nyelv

Az udmurt nyelv a finnugor nyelvek ún. permi ágához tartozik. Legközelebbi rokona a komi (zürjén) nyelv, illetve a komi-permják, amelyet sokan a komi egyik nyelvjárásának tartanak. Az udmurt – a többi finnugor nyelvhez hasonlóan – agglutináló nyelv. A szóhangsúly az esetek legnagyobb részében az utolsó szótagon van (néhány kivétellel, például ilyen a felszólító módú igelalak). A ragozásban egyes és többes számot ismer. Legnagyobb meglepetésre azonban a hat grammatikai személy közül a többes szám első személyben inkluzív névmást is találunk.⁷ Az inkluzív névmás tipológiailag egyáltalán nem jellemző a finnugor nyelvekre. Udmurtbeli létére magyarázatunk nincs, csak a tényt állapíthatjuk meg.⁸

Az udmurt névszói esetrendszer 15 esetet tartalmaz. Nem ismeri a névszók predikatív ragozását (mint például a mordvin és a szamojéd nyelvek), de a jelen idejű állító mondatban, kijelentő módban, a névszói állítmány mellett nem kell használni a létigét (a magyarban csak az egyes szám harmadik személyű névszói állítmány esetében van így).

Az igeragozásban az udmurt ismeri a jelen és a múlt időt, a tagadás tagadó igével történik (hasonlóan a finnhez). Az igeragozás sajátossága a korábbi folyamatos jelen időből szintetikus jövő idővé⁹ átértékelődött igeidő és az ún. második vagy

nemláthatósági múlt idő megléte. Ez a múlt idő olyan cselekvéseket stb. fejez ki, amelynek a beszélő maga nem volt tanúja vagy a cselekvés nem volt szándékolt (evidentialis). Az udmurt nem ismeri a határozott vagy tárgyias igeragozást. Sajátosága viszont, hogy a tárgyas igék ún. tárgy nélküli használatát sok esetben morfológiai változás is követi.¹⁰

A nyelvjárási különbségek nem jelentősek, ami a szoros, zárt tömbben való együttéléssel magyarázható. Öt nagyobb nyelvjárási csoportot különböztetnek meg: az északi, a beszermán, a középső, a déli és a peremnyelvjárások csoportját.

A beszermán nyelvjárást Udmurtia északi, észak-nyugati területein beszélik. A beszermánok etnikailag különböznek az udmurtoktól, a beszermán nyelvjárást pedig nyelvtörténeti szempontból különböztetik az udmurt nyelvjárásoktól, ezért indokolt önálló nyelvjárásnak tartani. A szakirodalomban önálló beszermán nyelvnek is említik. Igaz, hogy maguk a nyelvjárást beszélők is hangsúlyozzák beszermán, és nem udmurt voltukat, mégis inkább okunk e nyelvjárást önálló nyelvnek tekinteni.

A beszermánok eludmurtosodott törökségi nép. Még a kora 19. századi forrásokban is rendre csuvasként emlegetik őket, bár ez nem jelenti azt, hogy valóban csuvasok lettek volna a beszermánok elődei (a *beszermán* jelentése 'muzulmán'; a beszermánoknak nincs közülük a magyarországi bőszőrményekhez, bár az udmurtiai beszermánok meg vannak győződve arról, hogy rokonságszerű kapcsolat áll fenn közöttük).

A peremnyelvjárások közös tulajdonsága, hogy nincsenek területi érintkezésben az udmurt nyelv más nyelvjárásaival.

Az udmurt nyelv legrégebbi nyelvméltékei a 18. századból valók: szörványlejegyzések és rendszeres szógyűjtések, egy-két alkalmi vers, Miatyánk-szöveg. Az első rendszeres udmurt nyelvtan Kazanyban jelent meg 1775-ben, több más kis nyelvnyelvtanával egyetemben. A 19. században megnő a források száma: Biblia-fordítások, tanító, vallási jellegű füzetek, nyelvjárási gyűjtések formájában.

Az írásra cirill ábécé használatos (kivéve a nyelvészeti tárgyú lejegyzéseket). Az oroszban nem létező udmurt hangokra a cirill ábécé egyes betűit látták el mellékjelekkel. A népi hagyomány ugyan tud egy udmurt betűrendszeréről, de léte nem igazolható. Ami bizonyos, hogy az udmurtok *pusz*nak nevezett jeleket használtak a nemzetség tulajdonának megjelölésére, hivatalos dokumentumok aláírására. A pusz rótt jel, közülük soknak saját elnevezése is van: tyúkláb, sarló, gereblye, lapát – a jel alakja alapján.

A puszok egy része mind a magyar tulajdonjelanyagban, mind az udmurt jelek között megtalálható, s van elnevezésük is (felhívnam a figyelmet, hogy ezek az esetleges egyezések semmiféle nép- vagy nyelvrokonságra nem szolgálhatnak bizonyítékul):

1. + vagy × 'kereszt'. Udmurt neve *kečat* 'kereszt' ~ magyar *köröszt*. A kereszt varázsjel, melyet már a kereszténység előtt használtak.¹¹ Az Izsevszk melletti Jaksur faluban, 1997 júliusában a következő elnevezésekkel jegyeztem fel: + *šoier kijos* 'egyenes kereszt', × *kjrijž kijos* 'ferde kereszt'.

2. Az udmurt *kuk* 'tyúkláb', magyar *daruláb*. Ez a jel Magyarországon legalább 100 helyen megtalálható, s Európában is a legelterjedtebb jel. Megtaláljuk nemzeti tamgák között, Sophokles egyik darabjában, 15. századi mongol kánok érméin, szamojéd és zürjén névbélyegeken, osztják kézjegyek között, vogul személyi tamgák között, cserkesz lótamgaként, látható irokézekenél, kolumbiai guájiroknál. S hozzátehetjük: az udmurtoknál. Tárkányi-Szűcs szerint „a magyar ember szemében a természetes jegy”.¹²

A hódmezővásárhelyi tulajdonjegyek között \wedge és λ formában található. Az udmurtoknál is ugyanezekkel a formákkal találkozunk. A neve Hódmezővásárhelyen *daruláb*. Máshol használatosak még a következő elnevezések: *háromláb*, *háromágú bilyog*, *természeti jegy*, *rác bélyeg*, *szántó vas bélyeg*, *háromágú szítás*.

Jaksur faluban 1997 júliusában a következő elnevezéssel említették: *kureg pjd* 'tyúkláb'.

3. \wedge vagy \vee vagy $<$ vagy $>$ (magyar anyagban csak az első kettő található): udmurt *sańik* 'nagy szénavilla, villa' ~ magyar *vella*, *vellás*. Jaksurban a következő neveken említik őket: \wedge *val pel* 'lófül'; $<$ *pal'í'an parś pel* 'bal disznófül'; $>$ *bur parś pel* 'jobb disznófül'.

A magyar szerzők véleménye szerint a madárláb, daruláb \wedge , a kereszt + és a vellás \vee a három leggyakoribb jel.

A kereszt (\times) a magyar anyagban nagyon sokszor megtalálható, néha kiegészítéssel is (mint az udmurtban, ahol a kiegészítések rendszeresnek mondhatók), pl.: \times . Jaksurban a fentiekén kívül ismerték még az alábbi tulajdonjeleket, a következő neveken: \diamond *krug* 'kör' (orosz szóval megnevezve), \sqcap *śurlo* 'sarló', \sqcap *usj piń* 'borona foga', \sqcup *busj kapka* 'mezei kapu'.¹³

1.3. Az Udmurt Köztársaság

A közigazgatásilag egykor a Vjatkai, illetve a Permi kormányzóságokhoz tartozó udmurt területekből 1920-ban jött létre az Udmurt Autonóm Kerület, ami 1934-ben az Udmurt Autonóm Szocialista Köztársaság nevet kapta. Az 1990-es változások során a köztársaság az Orosz Föderáció tagállama lett, Udmurt Köztársaság néven. Oroszország és Udmurtia 1995-ben írta alá a két állam közötti viszonyt szabályozó okmányt. Udmurtia az északi szélesség 55° 12'–58° 38' és a keleti hosszúság 51° 11'–54° 26' között terül el (nagyjából mintha Gdańsk és Stockholm között lenne, Stockholm az 59° 20'-n van). Területe 42 100 négyzetkilométer (kb. Dunántúl nagyságú terület), leghosszabb részén 297 km, legszélesebb pontján 200 km széles.

Az ország időjárása szárazföldi. A januári átlaghőmérséklet -15, a júliusi 18,5 fok körül van, de a -30 fok télen, és a +30 nyáron nem tartozik a ritkaságok közé. A leghidegebbet 1978. december 31-én mérték: -50°-ot. Az első őszi fagyok szeptember közepén jelentkeznek, s a tavaszi fagyok május második felében szűnnek meg. A földeket november közepétől április második feléig hó borítja, de természetesen jöhet ennél korábban is havazás.

Udmurtia területét egykor gyakorlatilag erdő borította (1816-ban 86%-ban). Az 1995-ös adatok szerint ma területének 44%-a erdővel fedett. A déli részeken az erdős területek aránya 6–16%, északon 57–67%. Az erdőket 38%-ban lucfenyő, 31%-ban nyírfa, 19%-ban erdei fenyő, 5%-ban rezgő nyár és 7%-ban egyéb fafajták (hárs, tölgy, juhar, erdei fenyő stb.) alkotják. A mezőgazdaságilag megművelt területeken a kaszáló és a legelő az összterületnek kb. 10%-a.

Az országnak gazdag a folyóvízhálózata, aminek teljes hossza közel 30 000 kilométer. A Vjatka–Káma-medence udmurtiai területén a 10 kilométernél rövidebb folyóvizek száma meghaladja a 7000-et, kis folyó – 10 és 100 km hossz között – 368 van, több mint 8000 km hosszban. A közepes hosszúságú (100–500 km) folyók és a nagy folyamok (500 km felett) száma összesen 17, ezeknek hossza a köztársaságban 2186 km. A nagyobb folyók a Csepca, az Ita, a Kilmez, a Nilga, a Vala, a

Loza, az Izs és természetesen a Káma. Érthető hát, hogy miképpen lehet minden udmurt falu és város folyóvíz mellett.

A folyóvizeket megduzzasztva hozzák létre a települések a mesterséges tavakat, melyekből 600–800 található az országban. Ezek közül a legnagyobbak: az Izs duzzasztásával létrejött *prud* Izsevszk városában (2400 ha), illetve a Votka folyón lévő Votkinszknál (1880 ha).

Az ország területén valamikor nagy kiterjedésű mocsarak is voltak, ma csupán 59 hektár mocsár található (700 különböző helyen). Ezek jelentősége a tőzegkitermelésben van.

Udmurtia állatvilága igen gazdag. 227 madárfaj, 64 emlős és 45 halfaj található. A nagyvadak közül jávorszarvas (kb. 12 ezer), vaddisznó (1200), medve (600), farkas (200-250) vadászható, a kisebb emlősök közül róka, nyúl, mókus, nyuszt él nagyobb számban az erdőkön, mezőkön, s (nem elírás!) 275 féle méh. Ezek egyike az udmurt méh (*Melitta udmurtica*) nevet viseli, mivel itt fedezték fel és írták le tudományosan 1988-ban.

Udmurtiában 110 faj tartozik a ritka és kiveszőben lévő állatfajok közé. Köztük 21 emlős-, 46 madár-, 11 halfaj (1988-ban ezek a számok: összesen 64 faj, ebből 3 emlős, 6 madár, 11 hal). A ritka fajok közé tartozik például a régebben vadászható rozsomák, számos ragadozó madár, vízimadarak, a halak közül többek között a viza, a pisztráng.

A természeti kincsek közül olajban, kőszénben gazdag az ország, fontos a tőzegkitermelés, híres a gyógyvizap- és az ásványvízkincse is. A köztársaságot a források földjének is nevezik, okkal.

Az olajlelőhelyek az ország keleti felében találhatók, mint ahogy az 1. ábrán is látható. Nagy mennyiségű kőolajat termelnek ki, de a Szovjetunió gazdasági szerkezetének örökségeként helyben nem folyik olajfeldolgozás.

A főváros, Izsevszk¹⁴ (udmurtul: Izskar) lélekszáma 652 800, ennek 17%-a (110 ezer fő) udmurt és 70%-a (441 ezer fő) orosz. A várost 1760. április 10-én alapították. Ipari, kulturális és oktatási központ. Fémmfeldolgozás, fegyver- és autógyártás, élelmiszeripar jellemzi a gazdaságát. Itt található a színházak és az egyetemek. Maga a város valójában egy hatalmas lakótelep: gyalogosan a legrövidebb utak a házak között, az udvarokon át vezetnek. Másik jellegzetessége, hogy a városközpontban a 10-14 emeletes épületek tövében falusi jellegű faházakból álló negyedeket találhatunk, amelyekben se víz, se gáz, se központi fűtés, se csatorna, de még csak aszfaltozott út sem található, csak a villany van bevezetve az épületekbe.

A város közigazgatása öt nagy kerületre oszlik, melyek mint város a városban működnek az izsevszki polgármester felügyelete alatt.

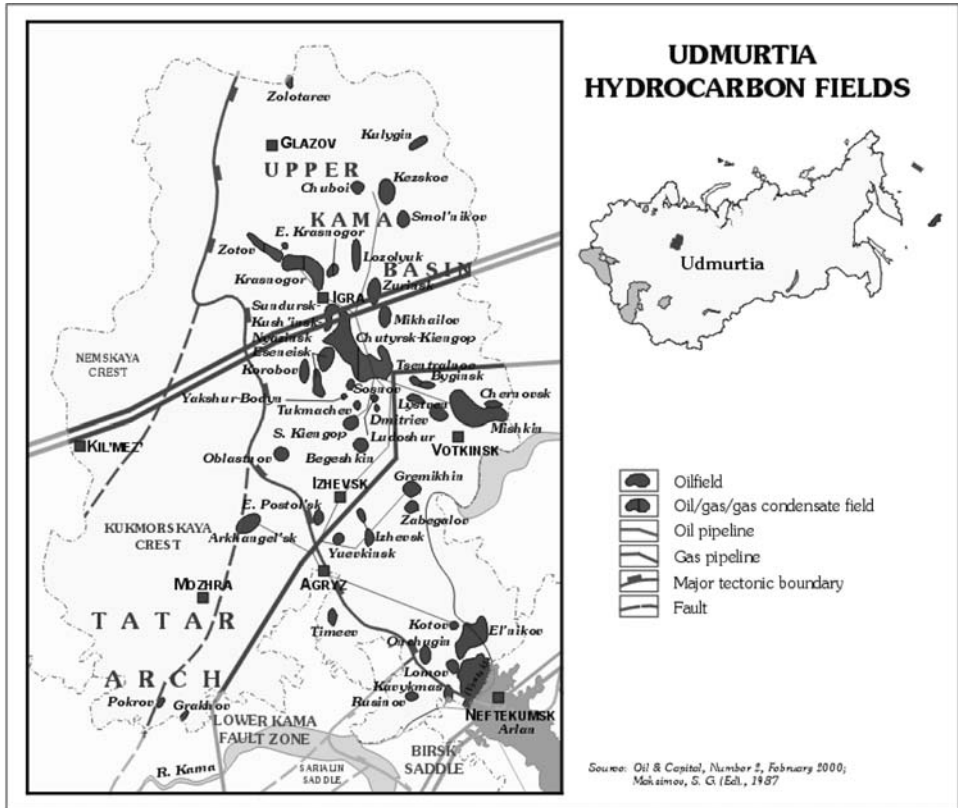
Az egykori, a régi Izsevszk csak a vasmű környékén sejlik fel. A régi központban álló templomból (épült 1827-ben) a szocializmus alatt mozi lett, de mára már viszszakapta kupoláját és harangtornyát, s messziről láthatók az aranyozott tetők.

Érdekes a tatárok lakta városrész, ahol 1995-ben felépült a tatár közösség összetartását és gazdasági erejét jelző hatalmas, új mecset.

A második legnagyobb s egyben a legrégebbi város Szarapul. A 16. században, Kazany eleste (1552) után alapították, várossá 1780-ban vált. Izsevszktől délkeletre, 60 km távolságra fekszik a Káma folyó jobb partján, jelenleg 109 900 lakosa van. A fővárossal vasúti és országúti összeköttetése van. A korábban hírhedt szibé-

riai országút mentén fekszik: ezen az úton hajtották Szibériába a száműzöttek tömegeit. Szarapul a 18–19. században közigazgatási központ volt. Ezt a múltat érezhetjük a fennmaradt 100-200 éves fa- és kőépületek között járva. A város jelentőségét sejteti, hogy valamikor két székesegyház és 33 egyéb templom állt itt. Szarapul ipari város. A köztársaság legjobb sörét a kétszáz éves szarapuli söröző állítja elő.

1. ábra. Az udmurtiai olajmezők

Forrás: <http://www.blackbourn.co.uk/hydrocarbon/Udmurtia.html> (2004. február 20.)

Glazov északon fekszik, az udmurtok számára másik fontos folyó, a Csepca partján. Lakosainak száma jelenleg 106 700 fő. Ezt a várost szintén a 16. században alapították, várossá Szarapullal azonos időben, 1780-ban vált. Távolsága Izsevszktől 180 km. Országúton menetrendszerű busszal 3 és fél óra alatt érhető el a fővárosból. Glazovon átmegy a Moszkva–Perm vasútvonala, így közvetlen összeköttetése van az orosz fővárossal. Moszkva felé útba esik Vjatka, a volt kormányzósági székhely, ma pezsgő életű nagyváros. A szinte az Urál tövében álló milliós város, Perm is könnyen elérhető Glazovból.

Glazov nevezetessége a régi városmagjának szemet formázó alaprajza. A település orosz neve nyomán (legalábbis a népetimológia szerint a város az udmurt

osmesz *siny* 'forrás', tkp. 'a forrás szeme', azaz 'feltörő forrás' után kapta volna orosz nevét) tervezte az építész, a pétérvári Ivan Lern, s formálta meg a keresztény ikonográfiából Isten szemeként ismert alakra a város alaprajzát: a szembogár egy hatalmas templom (volt) a Csepca partján. Ezt a szép épületet az 1960-as években bontották el. Glazov igazi jelentőségét már korábban elvesztette, amikor politikai döntéssel 1920-ban a létrejövő Udmurt Autonóm Terület fővárosává az akkor még városi ranggal sem rendelkező, de 50 ezres lélekszámú Izsevszket tették meg. Izsevszokban az időben gyakorlatilag nem éltek udmurtok, míg Glazov akkor (és ez így van most is) a „legudmurtabb” városa a köztársaságnak: több mint 30%-a a lakoságnak udmurt. Jelentős ipari város, többek között atomerőművek részegységeit állítják itt elő. Tanárképző főiskolája is egyre versenyképesebb vetélytársa az izsevszki egyetemnek.

A Csepca folyó völgye történelmileg fontos területe az udmurtoknak, itt volt az északi udmurtok központja az orosz hódítás előtt. Ennek emlékei a Glazov környékén feltárt egykori erődített települések, amelyek közül a legismertebb *Idnakar* ('Idna vitéz vára'). A név ma számos glazovi termék védjegyeként bukkan föl. S ha Szarapul a sör, akkor Glazov a vodka városa. Szakértő vodkavásárló Udmurtiában csak glazovi vodkát vesz.

Votkinszket 1759-ben alapították, az Urál környéki nehézipari üzemek telepítési lázában (ekkor tájt alapítják Jekatyerinburgot, s – mint láttuk – az izsevszki vasművet is). 1935-ben lett város, jelenleg 103 900 lakosa van. 62 km-re északkeletre fekszik Izsevszktől. Óránként induló buszjáratok kötik össze a két települést. Votkinszk vasművének 1837-től Ilja Petrovics Csajkovszkij volt az igazgatója, a nagy orosz zeneszerző édesapja. Itt született (1840. május 5-én) és itt élt nyolc éves koráig Pjotr Iljics Csajkovszkij. Emlékére évente zenei fesztivált rendeznek a városban. Egykori lakóházuk ma szépen karbantartott múzeum, ahol képet alkothatunk arról, hogyan (mennyire európai módon) élt 150 évvel ezelőtt egy orosz gyár jól fizetett szakembere, valahol az Urál közelében.

Mozsga 1835-ben jött létre a Szjugin folyó partján működő üveggyár mellett. 1926-ban lett város, ma 48 ezer lakosa van. 97 km-re délnyugatra fekszik Izsevszktől.

Kambarka városát 1761-ben alapították egy Grigorij Gyemidov nevű gyáros vasfeldolgozója mellett. 1945-ben lett város. A városá nyilvánítás összefügghet azzal, hogy itt helyezték el a szovjet hadsereg második világháborúból visszamaradt vegyifegyver-arszenálját. A várost jelenleg 17,5 ezren lakják, 116 km-re délkeletre fekszik Izsevszktől, a Káma bal partján. Ipari város, a gépgyártásáról, elsősorban mozdonyairól és vasúti kocsijairól ismert. Vasúti összeköttetése és hajóközlekedése jó: itt van a második legnagyobb folyami kikötő a Kámán. Ha országúton közelítjük meg, először is izgalmas kompátkelést kell átélnünk, majd ha fenntartottuk a csúszkáló autót a földúton, amely sáros időben csak egy nyomon járható, öt kilométer megtétele után elérhetjük a várost.

Az ipar Udmurtiában alapvetően az itt hagyományos fémfeldolgozáshoz és az újabban kialakult kőolaj-kitermeléshez kapcsolódik. Főbb ágazatai az autó- és motorgyártás (Izs motorok, Kamaz teherautók, Izs kisteherautók), a kőolajkitermelő-, a szerszám- és a vegyipari gépgyártás és a mikroelektronika.

A köztársaság, azon belül is Izsevszk és Votkinszk a 18. századtól komoly fegyvergyártó központ. Ma Izsevszokban gyártják a híres-hírhedt Kalasnyikov-géppisztoly-

okat. Maga a konstruktőr Izsevszk díszpolgára, itt lakik egy lakótelepi lakásban. A konstruktőr múzeumát 2004-ben adták át.¹⁵

A gyilkos eszközök mellett gyártanak itt jó minőségű, világszerte elismert biatlon- és más sportfegyvereket. Izsevszkben több fegyverszaküzletben vásárolhatók helyi gyártású, úton-útfélen hirdetett vadászpuskák és légfegyverek. A fegyvergyártásban betöltött szerepe miatt volt Udmurtia szigorúan zárt terület a szocializmus éveiben. Ezért kellett az oda beutazónak, de az onnan távozónak is külön engedély. A köztársaság zártságát azután szüntették meg, hogy az 1980-as évek leszerelési tárgyalásainak egyik eredményeképpen amerikaiak jelentek meg Votkinszkban, ellenőrizendő az ottani hadiipari tevékenységet.

Az ipari termelés az utóbbi 3-4 évben ingadozó mértékű a köztársaságban. Az 1990-es években az ipari termelés visszaesése igen jelentős volt: 1995-ben az acéltermelés az előző évihez képest 200 ezer tonnával (20%-kal) esett vissza, szerszámgépet 1000-rel (40%-kal) kevesebbet állítottak elő, mint két éve, dízelmozdonyt, személygépkocsit, mosógépet 75%-kal, motorkerékpárt 30%-kal kevesebbet gyártottak. Mára változott a helyzet. Udmurtia főbb ipari termékeinek változását a 2. és a 3. táblázat szemlélteti.

2. táblázat. Ipari termékek Udmurtiában (2003)

Ipari termék	2003. január–december	A 2002-es termelés %-ában
Villamos energia (millió kW/h)	2 858	104,80
Kőolaj (ezer t)	8 555	109,80
Acél (ezer t)	458	97,60
Autó (ezer db)	94 214	120,40
Motorkerékpár (db)	13 539	76,20
Rádiókészülék (ezer db)	57	104,00
PC (db)	1 846	208,40
Kondenzátor (ezer db)	8 200	103,30
Sport- és vadászfegyver (ezer db)	292	119,30
Fűrészelt épületfa (ezer m ³)	303	89,20
Lenszál (t)	3 565	82,10
Szövött felsőruházat (ezer db)	455	94,10
Cipő (ezer pár)	287	97,70
Húsárú (ezer t)	34	118,30
Tejtermék (ezer t)	102	92,80
Kenyér és pékáru (ezer t)	93	91,60
Vodka és égetett szesz (ezer dl)	1954	89,00

Forrás: <http://www.udmurt.ru/ru/official/pokazatel/> (2004. február 20.)

3. táblázat. Ipari termékek Udmurtiában (2007)

Ipari termék	2007. január–augusztus	A 2006-os január–augusztusi termelés %-ában
Villamos energia (millió kW/h)	1 942	109,50
Kőolaj (ezer t)	6 896	101,20
Acél (ezer t)	394	90,30
Autó (ezer db)	57 801	135,90
Motorkerékpár (db)	1 393	37,80
Mosógép (ezer db)	132	96,80
Sport- és vadászfegyver (ezer db)	187	92,70
Tégla (millió darab)	153	112,80
Lenzál (t)	1 564	46,50
Szövött felsőruházat (ezer db)	407	112,20
Cipő (ezer pár)	429	(nincs adat)
Tejtermék (ezer t)	93	110,60
Kenyér és pékáru (ezer t)	54	101,70
Vodka és égetett szesz (ezer dl)	1 557	120,20
Sör (ezer dl)	1 284	88,30

Forrás: <http://www.udmurt.ru/ru/official/pokazatel/> (2007. szeptember 29.)

Az élelmiszeripar (hús- és tejfeldolgozás, kenyérgyárak) még elegendő olcsó élelmiszert állít elő. A közellátás egyébként a városokban elfogadható (magyar, bolgár, német, holland stb. élelmiszereket és ipari termékeket kielégítő mennyiségben lehet vásárolni), a falvak ellátása viszont ilyen szempontból is nagyon gyenge.

1.4. Népi kultúra, népi hagyományok

Az udmurt nemzetiségű lakosság nagyobb része nem városban, hanem falun él. Az erdőkön, mezőkön számos kisebb-nagyobb folyó kanyarog keresztül. Az udmurtok nem települtek olyan területre, ahol nem volt legalább egy kisebb folyó vagy patak. A falvak alapításáról szóló legendákban szinte mindig megemlítik a folyó fontosságát. A folyón általában kis duzzasztóval tavat képeztek, ami kellemes környezetet adott (és ad) az abban megtelepülő halaknak és (az egykor a pogány hitélet szempontjából is fontos) háziszárnyasoknak: a libának, a kacsának is.

Az udmurt falvak 200-800 lelkes helységek. Általában egy bolt, egy kultúrház, egy általános iskola (lehet, hogy csak alsó tagozat), a nagyobbakban kolhoziroda található. A falvak udmurt lakossága többnyire szépen és jól tud udmurtul, de előfordulhat, hogy a legkisebbek már csak oroszul tudnak rendesen. A falvak szerencsésebbje aszfaltozott út közelében található, a többsége azonban csak földúton közlelhető meg. Ez természetesen kihat mind az iskoláztatási lehetőségekre, mind az áruszállításra és egyebekre. Ezek a földutak ugyan az év minden szakában járhatók, de a közlekedés lassú és kényelmetlen. A falvakban hagyományos gerendavázis faházak találhatóak. Az épületek területenként apró, de jellegzetes eltéréseket mutatnak, ám az alaptípus azonos: egyterű faház, alatta pince vagy konyha. Újabban divat a téglából emelt ház. Várakozásunkkal ellentétben azonban az újszerű anyag, a városokban szerzett tapasztalat nem hoz új lakáselrendezést: a kőház is a hagyományos faházat utánozza. A ház alapterülete egy közepes faház háromszorosa is le-

het, de a belső térszervezés és a lakás bútorozása nem üt el a szokásostól: az utcára néző két vagy három ablak alatt az étkezőasztal, körülötte székek a fal mellett, körben, szintén szigorúan a fal mellé állítva egy heverő vagy ágy, és az excentrikusan elhelyezett kemence. Szinte idegenkednek attól, hogy valami a tér közepére kerüljön.

Az udmurt falu képe nem sokat változott az elmúlt évszázadok során. A legfontosabb változás, hogy a házak utcásorokká szerveződtek. Korábban egymástól távol, elszórtan, szabadon álló gazdaságokban éltek a nagycsaládok. Ezt a településformát leginkább a Magyarországon már csak az Őrségben láthatóhoz lehetne hasonlítani. Ma a falvakon utca – és csak a nagyobbakban több utca – húzódik végig.

Az utcára merőlegesen kialakított telkek az utca két oldalán helyezkednek el, U alakban körbeépített udvarral. Az udvar egyik oldalán áll a lakóház, a *kor*ka (*kor* 'gerenda', *ka* 'ház'), merőlegesen az utcára építve. A lakóház mellett áll általában a tüzelőfa tárolására szolgáló csűr, az utcával párhuzamosan található az állatok tartására szolgáló istállórendszer, és általában a bal sarkában a *muncso*, az udmurt szauna. Ezek az épületek általában egy tető alá vannak, gerendából összerótt épületeként beépítve. Ez teszi lehetővé, hogy egyszerűen – szinte modulszerűen – lehessen az épületrészeket tönkremenésük után cserélni.

A lakóházzal szemközti oldalon áll a *kenosz*. Ahol kétszintes kenoszt építettek, ott a földszinten volt a kamra, a hombár, az emeleten pedig a hálóhelyiség. A kenosz hosszúkás formájú volt, deszkából készült nyeregzetével, az oromzat felől kis folyosóval (tornáccal), amelyet az oldalfalak kiálló gerendáira erősítettek és faragott oszlopokkal támasztottak meg. Erre az emeleti folyosóra egy külső lépcső vezetett. A gazdagabb családok egy udvarban két-három kenoszt is építettek, a család minden házaspárának külön-külön. Az ifjú pár egy külön felépített új kenoszban töltötte a mézesheteket. A kenosz ma gazdasági épület. Itt tárolják a gabonaneműket, nagy kádakban. Nyáron azonban gyakran még ma is a kenoszban alszanak. Mellette áll a *kwala*, a nyári konyha. Ez az épület szolgált nyáridőben a család számára konyhául és egykor ebben az épületben zajlottak a család pogány szertartásai.

A telek egyik oldalán a lakóház, a másik oldalán a *kwala* fala néz az utcafrontra. Közöttük a magas kapu (a székykapukat juttatja eszünkbe). A kapuk díszítésében a napszimbólum az uralkodó. E szimbólumok számos formai eleme fellelhető: körök, oválisok, rombuszok, félkörök. Az alapmotívum, a nap szimbolikus ábrázolása féldomború, sülyesztett faragási technikával készült.

A körbeépített udvar mellett található általában a konyhakert, az istállók sora mögött a kert. Ennek hossza több száz méter is lehet. Hátsó kerítése – amennyiben többutcsás a falu – a szomszéd hasonló méretű kertjével határos. Így áll elő az udmurt falu jellegzetes szerkezete: az utcák között a távolság akár 500-600 méter is lehet. Hogy ne kelljen minden alkalommal nagyot kerülni, ezért a házak között közekeket nyitnak, amelyen gyalogszerrel, egy kis kocsival, kerékpárral lehet haladni.

A konyhakert szolgál a zöldség, a gyümölcs termesztésére. A kertben általában krumplit ültetnek, ami az udmurtok egyik fő tápláléka.

A lakóház a nagycsaládi forma igényeinek felel meg. Nincsenek benne egyének számára szolgáló terek: a gerendaház egyterű, a tér felosztására csupán az elengedhetetlen kemence szolgál. A berendezés: a falak mentén körbefutó pad, a fal

mellett elhelyezett ágy, asztal. A kemence által elzárt kisebb tér a *kisno-pal*, az asszonyok helye, a tulajdonképpeni konyha.

Az udmurtok ma már nem nagycsaládként élik életüket, de a ház szerkezete, térszervezése nem változott. Egyre gyakrabban rekesztenek le a közös térből kisebb helyiségeket, amelyek egyszerű, mennyezetig nem érő, deszka válaszfalak.

A városi udmurtok megőrzik a hagyományos térszervezést. Lakjanak bár háromszobás panellakásban, az egyik – legnagyobb szoba – biztosan a régi rend szerint van berendezve: nem áll semmi a szoba közepén vagy a térben, minden bútordarab a fal mellett található körben.

A hagyományos nagycsalád létszáma még a 19. században elérhette akár a 20 feletti lélekszámot is. A parasztcsalád fontos gazdasági egység volt. Ezért – mint más népeknél is ezen a vidéken – a család abban volt érdekelt, hogy minél több tagja legyen, aki elvégzi a gazdaságban a munkát. Ennek volt következménye, hogy a fiúkat minél hamarabb, a lányokat minél később házasították meg. Nem volt ritka a 12-13 éves fiú és a 24-25 éves leány házassága. Ebből a rendből következett az is, hogy ha a leány házassága előtt gyermeket szült, azt örömmel fogadták be a családba. Jogai megegyeztek az ún. törvényesen született gyermekekével és az anyja férjhez menése után is a családnál maradt.

A nagycsaládok ún. *böljakok*ba szerveződtek. Ezek a nagycsaládok közösségei, sokáig közös földtulajdonnal rendelkeztek. A család tagjai valamelyik *vorsud*hoz tartoztak. A *vorsud* a nemzetség őrszelleme, a nők neve férjhez menésük után. Az udmurt társadalom szervezete máig feltáratlan, a fogalmak (*böljak*, *vizsi*, *vorsud*, *ludnemzetség*) nem kellőképpen tisztázták. A szakirodalom kb. 70 *vorsud*ot tart számon.

Amennyit ma bizton állíthatunk az udmurt *vorsud*ról, illetve a nők körében személynévként használatos *vorsudnévről*, az az, hogy a 19. században apai ágon öröklődő volt. Ez azt jelenti, hogy a nemzetség (már ekkor is valószínűleg csak szőrt nemzetség) leszármazását apai ágon tartották nyilván. Az udmurt nagycsalád egyébként patrilocális is volt (a lány költözött férjhez menése után) és az apa után örökölték. Az udmurt paraszti társadalom múltjának kutatása az utóbbi időben mutat fel eredményeket, de például a paraszti jog részleteibe menően tisztázatlan.

Az udmurt néprajzkutatásban az udmurt társadalom eredeti matriarchális berendezésének maradványaként tartják számon azt a jelenséget, hogy az apa *vorsud*- (azaz nemzetség) nevét viseli a férjhez menő és férjének családjához költöző leány. Egyébként Pervuhin is erre alapozza azon állítását – amely a mai napig megjelenik az udmurtokról szóló irodalomban –, hogy a *vorsud*név anyai ágon öröklődik. Pervuhin azonban tévedett, mint azt már Szorokin kimutatta. A névwiselésnek ez a módja és egy a másik (itt nem részletezendő) feltételezés az alapja az udmurtok korai társadalmának matriarchátusi rendszerébe vetett hitnek is.¹⁶

Az udmurtok a mai napig fogyasztják hagyományos ételeiket. Ezek közül feltétlen megemlítendő a *pelnyany* és a *tabany*. A *pelnyany* leginkább a tortellinihez hasonlítható: tésztaiban töltelék, ami lehet hús, túró vagy káposzta. A kb. 3 centis, fül alakra összehajtott tészta után kapta a nevét: 'fültészta'. Ez az étel a gyorsfagyasztott ételek elődje. Az asszonyok nagy mennyiségben készítették a fagyok beállta után. A kész tésztát lefagyasztották. A téli erdőben dolgozók, a vadászok ebből vittek magukkal, akár több napra valót is. Megéhezték a hóból vizet forraltak, ebbe vetették be a magukkal hozott *pelnyany*t, és rövid idő alatt tápláló, meleg ételhez

jutottak. Az ételt az oroszok is átvették, szerte Oroszországban *pelmenyi* néven ismert.

A *tabany* palcsintához hasonló tésztafélé. Palacsintasütő-szerű serpenyőben, kemencébe helyezve sütik. A sütés két-három percet vesz igénybe: a serpenyőt hosszú nyéllal tolják az égő tűz közelébe és azzal is emelik ki. A kemence szája nincs bezárva. A tabanyt megsülte után olvasztott vajjal kenik meg és *zirednek* nevezett tejből-lisztből készült krémbe mártogatva fogyasztják. Az udmurtban a 'száraz' jelentésű szó (*kösz*) a tabannal szerkezetet alkotva a szegénység szinonimája: szegény, még vajjal sem tudja megkenni a tabanyt.

Elengedhetetlen az udmurt égetett szesz, az *araki* ismerete. Az araki krumpliból, gabonából – tulajdonképpen bármiből, ami erjeszhető – főzött, pálinkaszerű ital. Mivel általában csak egyszer főzik le, ezért meglehetősen zavaros, nem túl magas szesztartalmú ital, nem olyan, mint az átlátszó magyar pálinka. Azok a kevesek, akik többször is lefőzik, tiszta, átlátszó arakihoz jutnak. Az araki főzése és kínálása a nők dolga.

Az udmurt falu legfőbb jellegzetessége a szavakkal ki sem fejezhető vendégszeretet. A kínálásban egyes vidékeken odáig is elmehetnek, hogy erővel öntik a vendégbe a vodkát. Ahhoz, hogy valóban jól érezzük magunkat egy falusi családnál, egy fontos viselkedési szabályt ismernünk kell: amikor úgy érezzük, hogy eleget ettünk-ittunk (ez itt általában azt jelenti, hogy már nem fér az emberbe semmi), köszönetet mondva fel kell állni az asztaltól, s a fal mellett álló valamely ülőalkalmatosságra kell telepedni. Amíg ugyanis az asztal mellett ülve mondogatjuk, hogy „köszönöm, elég”, addig újra és újra kínálni fognak, míg fel nem állunk. Felállva és átülve azonban mindez véget ér. Ez a mindenhol máshol talán udvariatlanságnak tűnő szabály itt azért nem az, mert az udmurt lakás szerkezete miatt a viszonylag kis asztal köré általában nem tud mindenki odaülni. Felállva éppen hogy udvariasak vagyunk: olyan valaki ülhet most már az asztalhoz, aki addig csak a beszélgetésben vehetett részt.

Az udmurt lakásbelsőik sajátossága – hogy minimális mennyiségű bútort használnak – szabaddá tette a teret a díszítő textíliáknak és a fából készített tárgyakkal: a hétköznapi és rituális edényeknek, a faragott hímzórámáknak és guzsalyoknak. Jellegzetesek a nyírfaháncsból készített sótartók és kosarak, bölcsoók és ágyfejek (*jürazpu*). A szőttesektől eltérően a faragással és a fonással készült mindennapi tárgyak tekintetében nincs eltérés az északi és a déli udmurtok között.

A hagyományos öltözet díszítési elveit legjobban az északi udmurtok női viseletén figyelhetjük meg. Ez napjainkig megőrizte az ősi udmurt öltözet lényeges vonásait és díszítését. A 19. század első felében a női öltözet díszítésében a hímzés volt a hangadó, a század második felétől fogva az északi udmurtok a hímzést mintás szőttesekre cserélték fel. A vörös színű, szedett minták az ujjakra és a ruha széleire kerültek. A hímzések a mellrészt, az ujjakat és az ing szegélyét borították. A kivarrt mellrész (*kabacs*) jól látható volt a köntös nyílásában. Az ezen látható hímzések a legbonyolultabb és a legmunkaigényesebb öltésekkel: a szálszámolásos ferde öltéssel, a száröltéssel, a tömőöltéssel és az ágasöltéssel készültek. A kabacsik hímzésének sajátossága, hogy a különböző öltések olyan közel kerültek egymáshoz, hogy befedték, betakarták az alapanyagot.

A déli udmurtoknál a szövött minta volt a női ruhák kedvelt díszítési módja. Ezen női ruhák sajátosságát a különféle mintaszövési technikák – szálbehúzásos, szedett mintás, többnyüstös – adták.

A déli udmurtok ünnepi női viseletében nagy szerepet kaptak az ékszerek: a melldíszek, a fülönfüggők, a karkötők. Ezek az ékszerek általában egyszerű formájúak, ezüstből készültek, néha aranyozottak. Gyakran használtak díszítésre ezüst pénzérméket. Érdekesek a karkötők, amelyek az ékszerkészletek elengedhetetlen elemei voltak. Általában páros volt a számuk, mintázatuk azonban többnyire különbözőt egymástól. Eredetiek az ezüst melldíszek, amelyek igen kedveltek voltak a délen lakó udmurt nők körében.

A 19. század végén, a 20. század elején a déli udmurtok öltözetének díszítése lényeges változásokon megy át. Az addigi kétszínű piros-fehér mintázat helyét a sokszínűség váltja fel, ahol a hangadó színek az anilin, a zöld, a málna, az ibolya és más élénk színek.

Az udmurt népi díszítőművészet az évszázadok során sajátos művészeti hagyományokat teremtett, amelyek jelentős helyet foglalnak el az Ural- és a Volga-vidék kultúrájában. A folklórral és a népművészet más ágaival együtt az udmurt nép kultúrájának napjainkban is fontos alkotóeleme, a nemzeti hagyományok és a nemzeti tudat hordozója.¹⁷

Az udmurt népi kultúrában jelentős szerepe volt a dalnak. A dalok egy része általában ismert volt, sokat azonban improvizáltak. Bizonyos alkalmak kényszerítettek az egyéni improvizálásra: a bevonulás, a házasságkötés, a vendégség. Az ismert dalok mellett – azok dallamára – az énekes saját élethelyzetét pontosabban bemutató strófákat énekelt, például a háziasszony dallal köszöntötte a vendéget, aki dallal felelt rá. Munkácsi gyűjtése során találkozott olyan adatközlővel, aki csak maga költötte dalt volt hajlandó énekelni.

Az északi dalok archaikusabbak, dallamuk egyszerűbb, formailag kötetlenek, szabad szótagszámúak, rímtelenek, strófákra nem tagolódnak. A déli dalok erős társas hatásról tanúskodnak, általában négyesorosak, rímesek, líraiak. A Tatár-földön élő, elszigetelt udmurtok között fennmaradtak igen archaikus, három hangra épülő dallamok is.¹⁸ Az udmurtok népi hangszerei közül legjellegzetesebb a finn kantelére emlékeztető, ölben tartott *krezs* (oroszul *guszli*). Ilyen hangszert a régióban élő marik és oroszok is használnak. Jellegzetes hangszer az udmurt hegedű, a *kubiz*. A hangszer háromhúros, a játékos a térdén függőlegesen tartva játszik rajta. A hegedűvel húzták a talpalávalót, a táncdallamokat. Ma a gombos harmonika a legelterjedtebb hangszer. Ezzel kísérik a dalokat, erre járnak a táncokat.

Az udmurt mesék, mondák realiztikus szemléletűek. Sok a történeti monda, amely egyes nemzetségek hőseinek tetteit mondja el. Több monda a tatárok, a marik és az oroszok ellen folytatott harcok emlékét idézi fel. A mesék egy másik csoportja az udmurt hitvilág szereplőjéhez: a *murtokhoz*, a *vozsokhoz*, *Inmarhoz* kapcsolódik. Ebbe a körbe tartoznak a világ keletkezéséről, a világ bizonyos elemeinek teremtéséről szóló történetek. Jellegzetes, hogy az udmurtok meseként újramesélik a Biblia egyes történeteit (például Noéről). Az egyik legérdekesebb történet az a meseként lejegyzett szöveg, amely Odüsszeusz és a küklopsz történetét mondja el – eredeti udmurt környezetben.

Az udmurtok mitológiáját benépesítik a különféle, ember alakú szellemek (murtok és kuzsók). A *murt* szó embert/idegent, a *kuzso* gazdát jelent, s az egyik udmurt

nyelvjárásban így, a másokban meg úgy titulálták ezeket a lényeket, akik hús-vér alakok voltak, csak jobb híján nevezik őket magyarul szellemeknek. Volt közöttük apró és óriás, de még félemler is (függőlegesen volt félemler a tényleg félemler *palesmurt*). Saját szelleme volt az istállónak, a háznak, a szaunának, az erdőnek, a vizeknek stb. E lények mindegyikéhez hiedelmek és mitikus cselekmények kapcsolódtak.

Az egyik ilyen szellem a *víziszellem*. Talán az ő személyéhez kapcsolódik a legtöbb mese. A róla szóló történeteket olvasva megfigyelhető, hogy a hatalmas, félemlert keltő mitikus hatalmasságok hogyan alakulnak át az idők során nevetséges figurává.

Az udmurtok hite szerint a víziszellemek a folyókban és a tavakban laktak, családjuk volt és az emberi társadalomnak megfelelő teljes életet éltek, s gazdagok voltak. Ha akarták, meghívták magukhoz az embert is, aki ilyenkor úgy élt a vízben, mintha a föld felszínén, a levegőn mozogna. Ha kiérdemelte, még a lányukat is feleségül adták hozzá. Nem volt szabad megharagítani őket. Olykor minden ok nélkül gonoszak voltak. Erről tanúskodik az a jó tanács, hogy ne igyunk a folyóból a vízre hajolva, mert megragadja a szakállunkat a víziszellem és lehúzza a mélybe.

A környezetét jól megismerő ember azonban már kinevette és kigúnyolta a buta víziszellemet. Az egyik mesében a víziszellem elhiszi, hogy a nagy tudású és ravasz ember kötelével ki tudja azt fordítani. Mivel féltette az otthonát, hatalmas összeget fizetett az embernek, hogy elálljon tervétől. S mennyire igaz van a víziszellemnek. Mit meg nem adnánk érte, ha a vizek szelleme félemlerben ma is előjönne és megakadályozná, hogy nagy bölcsen felforgassuk a világot, amelyben él, amiből élünk.

Az udmurtok istenei közül *Inmar* (neve azonos eredetű a finn *Ilmarinen* névvel), az ég istene kezdetben valószínűleg nem emelkedett ki a többi szellem közül. Egyenrangúként emlegethették *Küldüsinnel* és *Kwazssal*. Az előbbi a teremtő isten, a másik a fennálló világ, a természet ura. Később azonban muzulmán, majd keresztény hatásra Inmar felvette az egyetlen és mindenek felett uralkodó Isten szerepét. Az udmurt mitológiában ismert *sajtan*, azaz a sátán is, anélkül azonban, hogy egyoldalúan negatív lénynek tekintették volna. A kereszténység hatására egyes vidékeken olyan képzetek is kialakultak, hogy a három égi isten, Inmar, Küldüsin és Kwazs az Atya, a Fiú és a Szentlélek alakját vette fel.

Az udmurtokkal kapcsolatban meg szokták jegyezni, hogy őrzik a pogány hagyományokat. A megőrzésnek két módja is van: az egyik az Európából már jól ismert mód, a turisztikai látványosságá válás (a *folklorizálódás*), a másik az eredeti hagyomány tényleges megtartása. A kettő sokszor keveredik egymással, de bizonyos területeken még találkozhatunk romlatlan pogány rítusokkal. A pogány szokások egyébként a déli területeknek őrződtek meg jobban, s különösen jól tanulmányozhatók a baskortosztani udmurtok körében.

A dél-udmurtiai Kuzebajevo falu közismert hely: már az 1980-as évek végén itt forgatták az észti néprajzosok filmjeiket, amelyekben bemutatták az udmurtok pogány szokásait. Még megvan és használják a községi *kualát*, az udmurtok szent házát, amelyben bizonyos pogány szertartások folynak, és ami valamikor minden ház udvarán ott állt. A kuala ma is az udmurt udvaron áll, de családi szent ház szerepét már nem ismerik. A Kuzebajevoiban látott kuala az egész falué (nemzetségeié), a településtől néhány kilométerre, egy erdőben található, s csak gyalogosan közelíthető meg. 1990-ben még igen rossz állapotban volt az épület, s gaz verte fel a kör-

nyéket. A szertartásokat is csak egy igen szűk körben tartották meg. Ma már szép kerítés veszi körbe a helyet, a gaz és a fű a fák között szépen levágva, s egy-egy alkalommal akár száz résztvevő is lehet a szertartáson.

A szertartást négy, magyarul papnak nevezhető személy vezeti. Ezek olyan férfiak, akik csak a szertartás idején viselik a címeiket, s mindegyiküknek önálló szerepe van az események során. A nők csak fejkendőben lehetnek jelen a kerített helyen, a kuala körül. Természetesen ez vonatkozik az idegenekre is. A szertartáson, bent a kualában minden család saját áldozati kacsáját áldozza fel: vérét a tűzbe eresztik, s imádkoznak. Ugyanekkor helyezik el a kualában a magukkal hozott, saját főzésű pálinkát (araki) és egy friss kenyeret is. Ezeket akkor lehet a kualából kiváltani, mikor az összes résztvevő család minden állatát feláldozták. A szertartás alatt a kualában azok maguk is megszentelődnek. A kualában végzett szertartás után a vősasnak nevezett pap vezetésével az emberek a kuala melletti részen, a fák között, szabad ég alatt fohászkodnak azoknak az elhunytaknak a jólétéért, akik az erdőn, a mezőn, a csatatéren haltak meg.

A levágott kacsát minden család a magával hozott edényben megfőzi, majd a kacsalevében kását készít. Mikor az étel elkészül, elfogyasztják az állatot és a kását, és mindenki körbekerül a saját arakiját.

A kvalabeli szertartás utáni napon a ludnak nevezett udmurt áldozati helyen mutattak be a helybeliek áldozatot. A lud a falutól déli irányban, mintegy 1,5-2 kilométerre található, a falu folyójának túlsó partján, a folyót övező, mintegy 80 méter magas meredek partoldal egy kiszögellő pontján. A szertartást megelőzően, két nappal korábban ott járva tapasztalható volt, hogy a hely olyan, ahogy már a 19. századi szakirodalomban meg van írva: szellős liget, közepén alacsony, egymás feletti két vízszintes léccel alkotott kerítéssel kerített téglalapú formázó hely – a szentély. A kerítésen belül a magas fűben az üstök vaslábai. A környező fák egy része elszáradva. A lányok, a nők 100 méternél közelebb meg sem közelíthetik a ludot, mivel a szertartáson csak férfiak vehetnek részt. A lud az éppen férfikorba lépő legények avatási helye. A szertartásra napkeltekor kell sort keríteni, egy átvirrasztott, de legalábbis a helyszínen töltött éjszaka után. Az éjszaka aztán azzal telik, hogy levágják az áldozatul szolgáló két birkát, kondérokban megfőzik, s hajnalhasadtakor mondott ima és áldozat keretében elfogyasztják. A szertartást a horizonton éppen kibukkanó nap első sugarainak megjelenésekor kell bemutatni.

A baskortosztani Mozsza falu melletti kerítetlen szent nyírfaligetben rendezik július első vasárnapján azt a pogány szertartást, ami valójában négy falu ünnepe. Mozszában Munkácsi is megfordult útja során, s érdekes adatokat jegyzett fel. Itt találta például azt az adatközlőt, aki csak saját dalait énekelte. Ezek a falvak a 18. században települtek át ide, szórványt alkotva Baskortosztanban. Az oroszok keresztelő indulata elől szöktek a muzulmánok közé. A falvak hagyományában él ennek az átköltözésnek a tudata.

Négy üstben forralják a vizet, s közben levágják az ünnepi étkezéshez hozott birkát. A birka itt csak az étel mennyiségét hivatott növelni, az áldozati állat egy ló. Illetve két, lószerepet játszó lúd. A hagyomány szerint fehér Inmarnak lovat kell áldozni, de már jó ideje két liba az áldozati állat. Ló voltukat az jelképezi, hogy nyír-háncs vékonyból készült vékony madzagkantárral felkantározzák őket. Az áldozathoz az egyik liba feje és a két liba négy lábára van szükség (a lóáldozathoz is a ló fejét és négy lábát használják csak). Miközben folynak az előkészületek, a kedves és se-

gítkész főpap korábban viselt köznapi ruhájára fehér kaftánt ölt, aztán felkötö a papi övet, s végül fehér sapkát tesz a fejére. A szertartáson résztvevő emberek megérkezte előtt és közben, míg azok énekelnek, táncolnak, a főpap tőlük távolabb, sétálva, a réten nagy kört megtéve készül fel lelkileg a szertartásra. De még előtte leöli a libákat, melyeknek csak tökéletesen megtisztított feje és lába kerül a fő üstbe. A többi részt a birkával együtt a másik három kondérban főzik meg. Mindent, ami a fő üstbe kerül, csak a főpap érinthet a kezével.

Aztán megkezdődik a szertartás. A pap és segítője a tűz felé fordulva mondja imáját, a többi résztvevő a hátuk mögött, úgy 20 méterre térdel. Amikor a pap meghajol, ők is előrehajolnak. A pap imája közben a tűzbe veti a liba fejét és négy lábát. Aztán egy másik ima elmondása közben a fő üstből merített kását is áldozatként mutatja be. Mikor ezzel végzett megfordul és a térdeplőket az üsthöz szólítja: fogyasszák el a kását és a megfőtt húst.

Mikor még eleven volt a nemzetségi tudat, akkor a család áldozatot mutatott be a nemzetségi bálvány házában, a kwalában is. A családi kwalában a *vorsudot*, a nemzetség ősenek bálványfiguráját őrizte a család. Ha költöztek vagy valamelyik fiú új házat épített, a vorsud átköltöztetése külön ceremónia volt. A vorsud mindig kötődött egy fához (megvolt a szabály, melyik bálvány alá milyen fa ágat kell tenni), ezért van olyan vélemény, hogy a nemzetségek védőszelleme korábban egy fa szelleme volt. Mindez egy nagyon ősi, de eltűnőben levő fakultuszra utal (a halottak szellemeihez is fák előtt kell imádkozni, illetve nekik áldozatot bemutatni).

Az udmurt hitben rendkívül fontos szerepet játszik a halottkultusz. Az ősök és a halottak közvetítenek a család és az istenek között. Ugyanakkor többféleképpen segítik a családot: vigyáznak az állatokra, óvják a vetést, befolyásolhatják az időjárást, segíthetnek a halászatban, a vadászatban. Éppen ezért a különböző munkák megkezdésével és befejeztével áldoztak nekik. Sok helyen a mai napig feltesznek egy terítéket az ősöknek, nekik töltik az első pohár arakit.

Családi esemény a halottaknak bemutatott áldozati szertartás, a *jür-püd poton*. A dél-udmurtiai Uggyagi faluban a mai napig megtartott esemény, amelyen az elhunytak a halálát követő három éven belül, férfinak ló, nőnek tehén fejét-lábát kell áldozni. A szertartás tulajdonképpen fordított lakodalom. Ha az elhunyt férfi, akkor a legjobb barátja nőnek öltözve ül a korka közepére helyezett, ágyat jelképező matracra, és fogadja a résztvevők áldozatait. Az éles vaseszköz érintése nélkül megfőzött lófejet és a ló négy lábszárának húsát az asztalra helyezik. Az asztalhoz ülök esznek a húsból és egy darabját a menyasszony mellé helyezett nyírhéjdedénybe (*kujaskon*) dobják. Közben szomorú és gyönyörű menyasszony-búcsúztatókat énekelnek.

Éjfél felé felkerekednek. Télen a menyasszonyt szánra ültetik és hangos kolompolás, kereplés, csengettyűszó kíséretében a lakodalmas menet kivonul a temető melletti kis erdőbe. A temetőbe éjjel nem szabad belépni a gonosz szellemek miatt. A nyírhéj edényt a beledobált áldozati étellel egy fa ágára függesztik, mellé akasztják a ló hústól megfosztott koponyáját, aláteszik a lábszárcsontokat. Tüzet gyújtanak és a *tüliskon* szertartását végzik: a tűzbe dobálják az áldozati ételt, könyörgés kíséretében. A szertartás célját így magyarázta meg az elhunyt három éves kisfiának a nagyanyja: „Most elküldtük a lovat édesapádnak: tud már lovagolni, szántani, szekéren terményt szállítani. Dolgozik és előkészíti a helyet számunkra. Most már nyugodtan vár minket.”

A túliskon után a résztvevők egyenként elhagyják a helyszínt. Egy férfi fejszével a kezében mindenkit megállít, megkérdezi a nevét, aztán „Ivan, távozz innen” szavak után az illető elmegy előtte, a férfi egy vonalat húz mögötte a fejszével a földre. Az illető nyugodtan távozhat: a szürke (a túlsó) világ lakói nem tudják őt követni. A házhoz visszatérve az ott maradt idős asszonyok hamut szórnak az érkezők fejére, s aztán a házba visszatérve folytatódik az evés, az ivás, a tánc.

Az imént bemutatott pogány szertartások régi hagyománnyal rendelkező, kisebb-nagyobb közösségekben rendszeresen megtartott alkalmak voltak. Az udmurt pogányság azonban ma már divat is, az udmurt identitás keresésének eszköze is lett. Sok faluban, járásban elevenítenek fel elfelejtett szokásokat. Ilyen a Saberdino falubeli *gerber* (szántás utáni) ünnep is. Az Izsevszk közelében fekvő faluba sokan jönnek a fővárosból is. A szertartást vezető pap, aki sokáig nem gyakorolta hivatását, megőrizte a szokást, s most újra szertartást vezet. Maga a szertartás csak egy majális jellegű falusi ünnep része. Itt is, mint a színházban, az udmurt népgyűlésen, a városiak is felöltik a népviseletet. A népviselet hordása manapság egyfajta identitásjelző is. Csak bízni lehet abban, hogy nem válik egy elveszett kultúra zárványává, s nem csupán az orosz–udmurt Udmurtia hivatalos ikonográfiájában marad meg az emléke.

1.5. Az udmurtok száma, nemzetiségi megoszlás

Az alábbiakban – közel sem a teljességre törekedve – bemutatom az udmurt nyelv példáján azt a nyelvi helyzetet, amely talán jellemzi a többi finnugor nyelvet is.

Az udmurtok korábbi 750 (520) ezres lélekszáma azt jelentette, hogy az udmurt Európa 70 nyelve között a 35. helyet foglalta el, s beszélőinek számát tekintve egy sorba tartozott a baszkkal (830 ezer), a jiddissel (700 ezer) és a kymrivel (650 ezer).

A 2002-es oroszországi népszámláláskor 636 906 fő vallotta magát udmurtnak (286 517 férfi, 350 389 nő). Az oroszországi udmurtok közül városi lakos: 296 976, falun él: 339 930 fő. (Az Orosz Föderációban egyébként a népszámlálás tanúsága szerint 188 különféle nemzetiség él, köztük a magyarok lélekszáma: 3768.)¹⁹

A köztársaság (oroszul: Udmurtszkaja Reszpublika, udmurtul: Udmurt El'kun) összlakossága 1 millió 570 ezer, ebből 460 584 az udmurt, azaz a lakosság 29,3%-a. A köztársaságban az oroszok aránya 60,1%, a tatároké 6,9%. További kisebbség még az ukrán (0,7%) és a mari (0,5%).

Az oroszországi népszámlálások történetében 2002-ben első ízben jelent meg a beszermán nemzetiség: 3122-en tartották magukat beszermánnak. Közülük 2998-an élnek Udmurtiában, a beszermán valójában régen eludmurtosodott török népcsoport. Udmurtia lakosságának fennmaradó 2,35%-án további 90 különböző nemzetiség osztozik. Közük van 44 fin, 11 hanti, 5 manysi és 4 magát magyarnak(!) valló személy is.

Az Udmurt Köztársaságon kívül nagyobb számban élnek udmurtok Baskíriában (22 625), Tatársztánban (24 207), a Kirovi kerületben²⁰ (17 952), a Permi kerületben (26 272), a Szverdlovszki kerületben (17 903), azaz összesen 108 959 fő. A fennmaradó 31 425 fő szórványban él (például Moszkvában 1983-an, a Moszkvai kerületben 1817-en, Szentpéterváron 1265-en, a Leningrádi kerületben 959-en, a Komi Köztársaságban 2336-an vallották magukat udmurt nemzetiségűnek).

Az udmurtok tényleges számáról valójában nem tudunk ma beszámolni: számos, korábban a Szovjetunióhoz tartozó, ma önálló államban élnek még udmurtok (például Észtországban, de Kazahsztánban is jelentős számú az udmurt lakosság). Az 1989-es és a 2002-es népszámlálás közötti 77 927 főnyi csökkenés tehát ebből is adódik. Az Udmurtia területén élők 35 938 főnyi csökkenése a köztársaságban élő udmurtok lélekszámának 4,8%-os csökkenését jelenti. A fennmaradó 32 ezer fő az egyéb területek veszteségei, illetve az Orosz Föderáción kívüli területek udmurt nemzetiségű lakossága. Ezekről nincsenek 2002-es adatok. Összehasonlításként az 1989-es számok szolgálhatnak. E szerint Kazahsztánban 31 968, Ukrajnában 8583, Üzbegisztánban 2466, a Baltikumban és más egykori SZU-országban 5125, összesen 48 142 fő vallotta magát udmurtnak.

1.6. Nyelvhasználati adatok

A magukat udmurtnak vallók közül 625 298 fő beszéli az orosz nyelvet, s csupán 11 ezer azok száma akik egynyelvűek, azaz csak udmurtul beszélnek. A népszámlálási adatok szerint az Udmurt Köztársaságban élő 460 584 udmurt közül mindössze 330 801 fő (71,9%) mondta, hogy beszéli az udmurt nyelvet, az udmurt nyelvet ismerők száma ennél jelentősebb (355 ezer, de közülük 25 ezren nem udmurt nemzetiségűnek vallották magukat. Udmurtul 15 600 orosz, 4865 tatár, 2573 beszermán, 153 ukrán, 307 mari és 524 egyéb nemzetiségű beszél Udmurtiában).

A nem Udmurtia területén élő udmurtok közül Baskortosztánban 19 102 (az összesen 21 475 udmurt nyelvet ismerő közül), Tatársztánban 21 157 (a 23 286 beszélőből) tartotta magát udmurtnak. Hozzáférhető adatok az interneten csak a köztársaságokból és az autonóm kerületekből vannak. Ezért a más közigazgatási egységekben nagyobb lélekszámban élő udmurtok nyelvi viszonyairól jelenleg nem tudunk képet adni.

Érdekes lehet a nagyobb nemzetiségek nyelvének ismerete a köztársaságban. Tatáru 89 689 fő beszél, ebből udmurt 3185 (0,7%), orosz 2422 (0,25%), tatár 80 963 (az összesen 110 ezer tatárból ez 72,9%), beszermán 141, ukrán 35, mari 141.

Az egyéb nemzetiségek nyelve közül száznál több udmurt beszéli a baskírt (263), a mezei marit (126) és az ukránt (178).

1.7. Életkori megoszlás és iskolázottság

A nyelvismeret mellett fontos mutató a lakosság iskolázottsága és életkori összetétele. Az oroszországi udmurtok közül városi lakos 296 976, falun 339 930 fő él. Udmurtiában az udmurtoknak – talán várakozásunkkal és sztereotípiáinkkal szemben – csak 55,66%-a (256 318 fő) él falun, s 44,34%-a (204 266 fő) él városban. Az Udmurtián kívül élő udmurtok esetében ez az arány a következőképpen alakul: 47,2% (83 612 fő) falun, 52,8% (92 710 fő) városban.

Az udmurt lakosság életkor szerinti megoszlása a városi és a falusi lakosság között érdekes eltéréseket mutat.

A 0–14 év közötti udmurt gyerekek száma városban 23 684, falun 37 427. A falusi gyerekek lélekszáma kb. 8000 fővel több annál, mint amennyi a városi és a fa-

lusi lakosság fenti arányából következne. Ezen arány szerint ugyanis falun csak 29 700 ilyen korú gyermeknek kellene élnie.

Ezzel szemben szembe-tűnően kevesebb 15–24 év közötti udmurt él falun, mint városban: városban 35 500, falun 34 143 fő (ez kb. 10 000-rel kevesebb, mint az arányokból következne, aszerint ugyanis 44 500 körüli lenne ez a szám).

A 25–40 év közötti lakosság egyenletes létszámban oszlik meg: városban 45 364, falun 55 878 fő él (ez csak 1000 fővel kevesebb az arányokból következőnél).

Az arányok eltolódása az idősebb korosztály esetében is megmutatkozik. A 40–50 év közötti korosztály tagjai közül városban 44 833, míg falun 48 609 fő él (ez kb. 8000 fővel kevesebb, mint az arányokból következne, mert aszerint 56 500 fő körül kellene lennie a falusiaknak).

Hasonló a helyzet az 50–60 közötti korosztály esetében is. A falun élők száma kb. 9000-rel kevesebb, mint az a lakossági arányokból következne (29 500 fő körülinek kellene lennie), míg a tényleges adat: falun 20 656 fő, városban 23 401 fő.

Meglepő módon a 60 év feletti lakosság esetében ez az arány megfordul: városban 60 év felett 31 473, míg falun 47 596 fő él. Falun kb. 8000 emberrel több él, mint amennyi az arányokból következne, a szerint ugyanis 39 500 körül kellene lennie a 60 éven felüli falusiak létszámának.

Ezek az adatok azt jelzik, hogy az udmurtok alkotó korban lévő korosztályai főképpen városi lakosok. A kisebb gyermekek és az idősek lakják a falut. Szembe-tűnő adat, hogy az arányát tekintve alacsonyabb létszámú falusi lakosság gyermekeinek száma meghaladja a városiak gyermekszámát.

1.8. Az udmurt nyelv hivatalos helyzete

A volt Szovjetunióban a nemzetiségek szabadon használhatták nyelvüket, fejleszthették kultúrájukat – papíron minden rendben volt, a gyakorlat azonban sokkal nyomasztóbb képet mutatott. Az egykori nemzetiségi politika még ma is érezteti hatását. A nemzetiségi, nyelvi kérdések máig megoldatlanok az Orosz Föderációban.

Az utóbbi néhány évben egyes udmurt nyelvészek és irodalmárok felvetették a latin betűs írásra való áttérés gondolatát. A változtatás célja az volt, hogy ily módon különböztessék meg magukat az oroszoktól. Erősen kétséges, hogy van-e értelme az ilyen jellegű törekvéseknek. A jelenlegi oroszországi törvények szerint már nincs is mód rá. Az orosz дума a tatárok törekvéseivel szemben 2004-ben kimondta: Oroszországban minden nyelv írására csak a cirill ábécé alkalmazható.

Udmurtiában két államnyelv van: az orosz és az udmurt. Ezt először Udmurtia 1994-es alkotmánya mondta ki. Nyolc évnek kellett eltelnie, hogy ezt a kérdést törvényben is szabályozták – csak 2002-ben született meg a nyelvtörvény.²¹ Ebben újra leszögezik, hogy az Udmurt Köztársaság hivatalos nyelvei az orosz és az udmurt. Ez azt jelenti, hogy az államigazgatásban, az önkormányzati szervek működése során és a törvény hatálya alá eső egyéb területeken²² ez a két nyelv használható. A törvény nem szabályozza az egyéb társadalmi és vallási tevékenység nyelvhasználatát. A törvény leszögezi, hogy a köztársaság azért gondoskodik az udmurt nyelv megőrzéséről, mert ő az egyetlen állami képviselője az udmurt népnek. Az orosz pedig – történelmi-kulturális okok miatt – a közvetítő nyelv a soknemzetiségű Udmurtiában.

A törvény rendelkezik arról, hogy minden személynek és népnek megadatnak a feltételek anyanyelve megőrzésére és fejlesztésére, mindenkinek jogában áll szabadon megválasztania a társadalmi érintkezés során használt nyelvet. A törvény fontosnak tartja kijelenteni, hogy minden Udmurtiában élő polgárnak kötelessége tisztelettel viseltetnie az államnyelvek iránt, és minden más, a köztársaságban élő nép nyelve iránt. Az állampolgárnak kötelessége továbbá megőrizni és lehetőségei szerint fejleszteni az anyanyelvét.

A törvény 4. szakaszában a nyelvtudás szintjére való tekintet nélkül a köztársaság polgárainak garantálják az anyanyelv használatának jogát, és a politikai, a gazdasági, a szociális-kulturális, a személyes és egyéb jogainak tiszteletben tartását, függetlenül attól, hogy mennyire ismeri vagy nem ismeri valamelyik nyelvet.

A törvény megfogalmazza, hogy programokat kell kidolgozni az Udmurt Köztársaság nyelveinek védelmére és fejlesztésére, továbbá, hogy e programok anyagi feltételeit is biztosítja az állam. Erről Igor Nyikolajevics Szemjonov, az államtanács (parlament) elnöke még mint folyamatban lévő munkáról számolt be 2004 augusztusában, a Tallinban rendezett finnugor népek világkongresszusán.

A törvény második fejezete tárgyalja részletesen az államnyelv kérdését. A 8. szakasz kimondja, hogy az államnyelveket az államigazgatás és az önkormányzati szervek munkája mellett az oktatási intézményekben is használják. A 9. szakasz – meglehetősen dodonai módon fogalmazva – kimondja, hogy mind az orosz, mind az udmurt nyelvnek mint tantárgynak szerepelnie kell minden állami oktatási intézmény tananyagában. Igor Nyikolajevics Szemjonov fent említett előadásában eredményként említette, hogy 298-ról 400-ra nőtt azon iskolák száma, amelyekben udmurt nyelvet tanítanak. Arról nem szólt, hány iskolában udmurt a tanítás nyelve...

Hasonlóan körmönfontan van megfogalmazva a parlament működésére vonatkozó tétel is. Eszerint az ott készítendő dokumentumokat az egyik államnyelven kell írásban benyújtani, „biztosítva, szükség szerint, annak fordítását”. Az egyik nyelv a gyakorlatban az orosz. A szükség szerint meg azt jelenti, hogy nem kell lefordítani (hisz mindenki tud oroszul). Így rejtőzik a részletekben az ördög. Csak a jogszabályok és a rendeletek hivatalos közzétételére vonatkozik kötetező erővel a kétnyelvűség.

A törvény szerint mindenkinek joga van az anyanyelven történő alapfokú oktatásra. Ennek biztosítása – a törvény szövege szerint – a szülő vagy gondviselő állampolgári kötelessége. Mint fentebb utaltunk rá, rendezetlen az anyanyelven folyó oktatás. Amire precedens van: az csak az anyanyelv oktatása, tanóra keretében.

A 16. szakasz szerint mindenkinek joga van az Udmurt Köztársaság nyelveinek tanulására és azok oktatására. Az állam biztosítja a köztársaság nyelveinek és az államnyelvek kutatásához, ill. a szakemberképzéshez szükséges anyagi feltételeket.

Aki nem beszél az államnyelvek valamelyikét, annak jogában áll az államhatalmi szervek által szervezett gyűléseken, üléseken stb. azon a nyelven felszólalni, amelyet beszél. Hasonlóképpen jogában áll az államhatalmi szervekhez panaszokat stb. benyújtani azon a nyelven, amin beszélni tud és a választ is ezen a nyelven kell megkapnia, feltéve, hogy a fordítás biztosítható.

A 19. szakasz szerint a hivatalos ügyintézés nyelvei az államnyelvek. Ezeket kell elkészíteni a nyomtatványokat, a kérdőíveket stb.

Vannak a közéletnek olyan területei, ahol csak az orosz használható. Ide tartoznak a bírósági eljárások, amelyek nyelve az „Orosz Föderáció államnyelve”, azaz az orosz. Megengedően jegyzi meg a törvény, hogy „lehet az ügyeket udmurt nyel-

ven is” intézni. Azaz a megfogalmazás megint jelzi a két nyelv közötti különbségtételt: nem a köztársaság másik államnyelvén, hanem udmurtul – ez újabb árulkodó részlet a törvényalkotók elképzeléseiről. A törvény szövege szerint, aki nem tud oroszul, az bármelyik általa ismert nyelven részese lehet a tárgyalásnak, és joga van a fordításra (ennek a részletnek a fényében furcsa lenne, ha udmurtul nem lehetne a bíróságon eljárni...).

Az ipari tevékenység, a mezőgazdaság, a távközlés, a szállítás és az energetika területén a használatos nyelv a föderáció hivatalos nyelve: az orosz, és „szükség esetén” az udmurt (sic!).

A 27. szakasz rendelkezik arról, hogy az udmurt nyelven megjelent tudományos publikációk esetében orosz nyelven összefoglalót kell közölni, és csak szükség esetén valamely másik idegen nyelven. Ez a pont – jóllehet érthető okokból – de a tudományos kutatás és publikálás mikéntjébe avatkozik be és az orosz nyelv primátusát emeli ki, ismét csak közvetett módon.

A 29. szakasz rendelkezik arról, hogy a település- és utcaneveket két nyelven kell kiírni. A táblán balra vagy fent helyezendő el az orosz nyelvű felirat, jobbra vagy lent az udmurt nyelvű. A szabályozás tehát nincs tekintettel az adott település etnikai viszonyaira (mint például a finn szabályozás): minden esetben az orosz nyelvű felirat az első és minden esetben kötelező.

A 30. szakasz szerint a nemzetközi kapcsolatokban az államnyelveket használják, illetve egyiket közülük, továbbá a partner nyelvét.

Nyelvhasználatra vonatkozó törvény tehát létezik. Problémája csupán annyi, hogy a mai napig nem készült el a végrehajtási utasítása, hogy még mindig csak előkészületben van a törvényben is rögzített nagyszabású projekt, hogy nem látszanak a lehetőségek a finanszírozásra, hogy a sorok között ott van az orosz nyelv primátusának hangsúlyozása.

Mindaddig, amíg nem születnek meg a törvény végrehajtásának feltételei, fontos lenne az udmurt nyelvet az alkotmányban és a nyelvtörvényben garantált státusa és szabályozása szerint a hivatalok és az oktatás nyelveként valóban használni. A mindennapi hivatalos használattal a nyelv presztízsét emelve az értelmiségnek, az oktatásban és a közigazgatásban dolgozóknak kellene élen járniuk. A közigazgatásban dolgozó udmurtok azonban nem erőltetik az anyanyelv használatát: a hivatalos ügyeket sokszor a csak udmurtok lakta településeken is oroszul intézik. Az értelmiség is gyorsan oroszra fordítja a szót, még az egyetlen udmurt fakultásán is. Nehézségeket okoz magas rangú udmurt politikusokat egymásközi kommunikációjuk során rávenni arra, hogy udmurtul beszélgessenek, hogy televíziós nyilatkozataik alkalmával az orosz adásban is udmurtul szólaljanak meg. A mindennapok nyelvhasználatában így az udmurt a konyhába szorul, s látva a demográfiai adatokat, egyre gyorsabban juthat a veszélyeztetett nyelvek körébe.

1.9. A valós helyzet

Az udmurtul beszélő egyének és közösségnek a nyelvhez és az anyanyelvi kultúrához való viszonyát számos tényező határozza meg. Ismert, hogy egy közösséget és nyelvhasználatát legalább négy kontextusban érdemes vizsgálni:

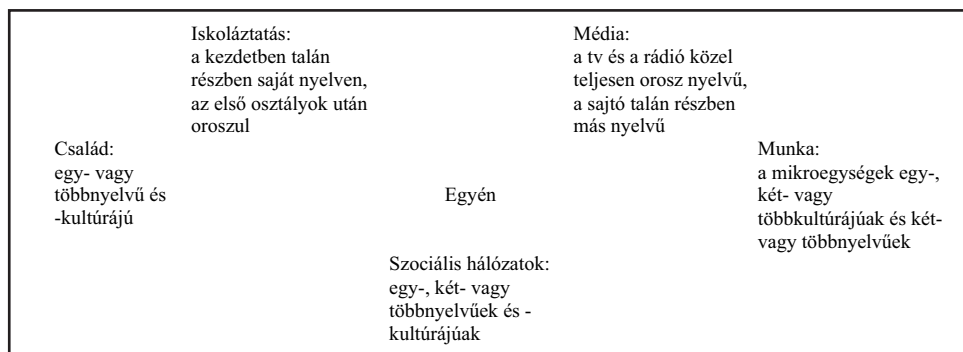
1. nyelvi kontextusban;
2. interakciós kontextusban;

3. beszélőközösségi kontextusban;
4. történelmi-társadalmi kontextusban.

Az alábbi két táblázat röviden összefoglalja ezeket. A táblázatok abból a terjedelmes tanulmányból²³ valók, amely a kis finnugor népek nyelvi és kulturális hátrányát csökkenteni szándékozó, Finnország működtette projekt első nagy szakaszának lezárultával foglalta össze az elért eredményeket és fogalmazta meg a további tennivalókat. Talán nem ismert ebben a körben, de Finnország hosszú távú, nagy öszszeget megmozgató projektben segíti ezeket a népeket nemzeti nyelvük és kultúrájuk továbbélésében.

A 2. ábra azt a szociális hálót mutatja be, amely e kis népek egyéni beszélőit veszi körül.

2. ábra. Az egyéni beszélőket körülvevő szociális háló

Forrás: http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2005/liitteet/opm_281_tr23.pdf

Az ábra elárulja, hogy e kis népek beszélői csak a családi és egyes szociális kapcsolataikban esetleg egynyelvűek. Az ábra nem foglalkozik azzal, hogy egy-egy nyelven belül kettős vagy többes nyelvűséggel találkozunk.

Ha ezt a szempontot is bevezetjük, és így tekintjük a helyzetet, azt találjuk, hogy a kis finnugor nyelvek és az orosz *diglosszális* viszonyban vannak egymással (ez nem áll például a tatárra). A ferguson-i ismérveket alkalmazva, a következőket látjuk:

4. táblázat. Orosz–udmurt diglosszia

	Emelkedett	Közönséges
Funkció	orosz	udmurt
Tekintély	orosz	udmurt
Irodalmi örökség	orosz	udmurt
Elsajátítás	orosz (vö. iskola)	udmurt
Sztenderdizáció	orosz	udmurt
Stabilitás	–	–
Grammatikai bonyolultság	–	–
Szókincs	orosz	udmurt
Fonológia	–	–

Azt látjuk, hogy az emelkedett változat minden esetben az orosz. Ennek megvannak a maga történelmi okai, azaz a történelmi-társadalmi kontextus az elsődleges meghatározója e népek nyelvhasználatának.

5. táblázat. A nyelvi közösségek helyzete

Közigazgatás: helyi szinten nem nemzeti, állami szinten orosz		Politika: helyi szinten szervezetlen, állami szinten nincs döntési hatóköre
Nyelv: természetes két- vagy többnyelvűség	Közösség	Gazdaság: nyilvános gazdaság nem nemzeti, néha a jövedelmezőség a nemzeti érdekeknél előbbre való
Kultúra: általában két-, néha többkultúrájú (sok helyen az állami egységnek nevet adó nép kultúrája az egész közigazgatási [szövetségi állami] egységet identifikálja)		Civil szféra: rosszul vagy egyáltalán nem szerveződött

Már ezen a ponton kimondhatjuk: mivel e kis népek nem rendelkeznek tudatos nyelvpolitikával és közösségi szervezettséggel, továbbá nincs külső (anyaországi), presztízzsel rendelkező, támogató nyelvi közösség és kultúra, a jelenlegi politikai és társadalmi gyakorlat teljesen megakadályozza, hogy ezek a nyelvek és kultúrák reménykedhessenek a túlélésben.

Mi jellemzi hát ezeket a beszélőközösségeket? Olyan, a helyzetet meghatározó kétnyelvűség, amelyben diglosszális a viszony a többségi nyelv és az anyanyelv között, továbbá, hogy a beszélők jelentős része mind az orosz, mind az anyanyelvet a helyi regionális változatában beszéli, továbbá, hogy mind az orosz, mind a nemzeti kultúra maga is alapvetően regionális. A helyzetet kiegészítheti még valamely másik kisebbségi nyelv és kultúra (mari, tatár, baskír stb.) ismerete. Az orosz irodalmi nyelvet csak a jól képzett rétegek beszélik. Ők azonban sokszor már nem igazi két-nyelvűek: anyanyelvüket sok esetben már a családban sem használják és nem is adják tovább.

Az anyanyelvhasználatra jellemző valamely nyelvjárási változat használata. Az udmurt nyelvjárási különbségeket az egyes nyelvjárási beszélőközösségek határozottan azonosítják, és a másik által használt változat jelenségeit elutasítják mint rossz megoldást. Ez a nyelv teljes rendszerére vonatkozik: hangtani, alaktani, mondattani szinteket érint. Ezt a magatartást tanúsítják a sztenderdizált változattal kapcsolatban is (erről alább bővebben).

Mindez annak ellenére így van, hogy az elmúlt 90 évben rendszeresnek mondható sztenderdizálási törekvések figyelhetők meg: ez gyakorlatilag a legutóbbi időkhöz az ún. irodalmi nyelv megteremtésére való törekvést jelentette. A sztenderdizálás területe tulajdonképpen a sajtó és a szépirodalom volt egészen a legutóbbi időkhöz. A közigazgatás, a politika, a tudományok terminológiájának problémája csupán az elmúlt 15 évben jelentkezett (a sztenderdizálás történetének több szakasza van, az 1920–1930-as években igen jelentős munkát végeztek, de végső soron még ma sem jött létre sztenderd változat). Egyes finnugor nyelvekre jellemző még további megosztottság is, vö. a mordvin problémája, ahol a moksa és az erza sztandard is kidolgozott; ilyen legújabbban a beszermán nyelv megjelenése az udmurt mellett: a beszermán csak beszélői szerint önálló nyelv, e változata az udmurnak semmivel sem tér el jobban az udmurt nyelvjárásoktól, mint bármilyek területi változat egy másiktól.

A korábbi időkben egyetlen országos (Udmurt Köztársaság) napilap, esetleg helyi újságok, a rádió és a televízió rövid, és egyre rövidülő műsorai, a könyvkiadás és

az udmurt drámai színház voltak a sztenderdizálás színhelyei. Mindegyiknek megvolt a maga sajátos problémája. A sajtó és média nyelve – mivel jelentős mértékben orosz nyelvű anyagok fordításáról volt szó – alapvetően az orosz nyelv szupremáciáját sulykolta: a politikai és egyéb modern fogalmak orosz változata probléma nélkül került át, irodalmi nyelvi alakjában az udmurt nyelvbe. Ezekkel a szavakkal kapcsolatban sosem merült fel problémaként az azokat használókban, hogy az olvasó-hallgató-néző esetleg nem érti azokat: oroszul mindenki tud, vélték tévesen.

A színház műsorpolitikájával a nemzeti kultúra lehetőségeit és helyét jelölte ki: darabjainak témaválasztása szigorúan a helyi viszonyok bemutatására, a saját kultúra felmutatására szolgáltak. Azaz: a színház, amely alkalmas lett volna arra, hogy anyanyelven beemelje az orosz és világkultúrát a nemzeti gondolkodásba, nem ezt tette. Működése azt sugallta, hogy az udmurt kultúra a népi kultúrával egyenlő.

Az irodalom – jelentős alkotásai ellenére – hasonló szerepet játszott. Szinte teljesen hiányoztak az idegen nyelvből – különösen oroszból – készült fordítások, s egyáltalán nincsenek meg a populáris kultúra műfajai (krimi, képregény, gyermek- és ismeretterjesztő könyvek stb.). A szerzők törekedtek műveikben saját regionális nyelvváltozatuk megjelenítésére. Ez nem csak a beszélők jellemzésére szorítkozott: a narráció is ezt a mintát követte.

A nyelvészet a nyelvjárások kutatását, azok adatainak történeti célú vizsgálatát tekintette feladatának. A tudomány nem fordított figyelmet értelmező szótár készítésére, nem készültek terminológiai szótárak (egy biológiai szótárt leszámítva, amelynek legjobb része az orosz–udmurt rész, ui. itt az orosz terminust sokszor értelmező szótári módszerekkel magyarázza meg a szerző; 2005-ben jelent meg két, orosz című[!] udmurt terminológiai szótár).

A nyelv szótárai minden esetben orosz–más nyelvi, illetve annak megfelelő fordított szótárat jelentett. A szótári munkálatok sem fordították azonban a figyelmet az anyanyelv jellegzetes jelenségeinek vizsgálatára, például arra, hogy az orosz aspektusos nyelv, a finnugor nyelvek pedig nem azok. Ennek a ténynek pedig komoly következményei vannak a szótárak igei szócikkeiben szereplő jelentésmegadadások esetében. Jellegzetes és riasztó példák: a legjelentősebb udmurt költő költői szótárát is kétnyelvűre tervezték, azaz a címszó udmurt, de a jelentésmegadadások és magyarázatok oroszul vannak. Hasonlóképpen kétnyelvű a mari szinonimaszótár is: a magyarázatok ebben is oroszul vannak. Mindez jól mutatja, hogy a célközönség még ezen művek esetében sem az anyanyelvi beszélő, hanem az orosz nyelvhasználó.

Ez a magatartás, ha el nem is fogadható, tulajdonképpen érthető: az anyanyelv használatának nem volt (nincs) olyan színtere, amelynek a mindennapi életben bármilyen jelentősége lett volna (lenne). A külső (anyaországi) és belső nyelvi támogatás teljes hiánya mintát sem tud adni, lehetetlenné teszi a helyzet javítását. Az iskolai oktatás is ide tartozott: az anyanyelv és irodalom című tantárgyon kívül más tantárgyat nem tanítottak/tanítanak anyanyelven. Az iskolában az sem tartozott a különleges esetek közé, hogy az udmurt nyelvű szövegben jelentkező, a gyerekek számára ismeretlen anyanyelvi szó körülírására a tanító automatikusan az orosz megfelelőt használta.

A politikai fordulat (1990-es évek eleje) után változás történhetett volna. Hosszú vajúddás után államnyelv lett a köztársaságban a kisebbségi nyelv is, anyanyelvi terminológiai bizottság kezdte meg működését, szavakat és kifejezéseket alkottak a társadalmi élet különböző területei számára. A mindennapi gyakorlat azonban nem

változott jelentősen. Az új terminusok ugyanis vitákra adtak okot (sok elfogadottan használt már napjainkban). Azt tapasztalhatjuk, hogy az új udmurt szavak esetében féltően vigyázzák, hogy az anyanyelvi beszélők performanciája ne sérüljön. Azaz sok új terminus esetében jelentik ki, hogy az rossz udmurtul. Ugyanaz a reflex működik, ami a nyelvjárási változatok elutasítása esetében is. Még egyszer ismételném: az orosz szavak esetében ilyen probléma sosem nem merül fel.

A könyvkiadás, a média, a színház helyzete sem sokat változott. Az anyanyelvi sajtó és könyv továbbra is szinte szamizdatként terjed: a könyvesboltokban és az újságos kioszkokban gyakorlatilag nem lehet udmurt nyelvű műveket beszerezni. 2007 eleje óta az *Udmurt Dunnye* című udmurt nyelvű lapnak van internetes változata. Úgy tűnik, hogy ez a médium nyújt új használati területeket a kis nyelvek számára: Udmurtul folyamatosan készül egy interneten elérhető lexikon (Észtországban készítik, ott tanuló udmurt egyetemisták), van udmurt nyelvű Wikipedia, udmurt nyelvű napilap (www.udmdunne.ru). Sajnálatos, hogy a hivatalos udmurt honlapok készítői nem tekintik szükségesnek azok udmurt nyelvű felületének elkészítését.

A tudományos terminológia megteremtésének módjára példa lehet a történelmi művek fordítása. Több, az udmurt történelem korai szakaszáról szóló, korábban oroszul megjelent történelmi munkát fordítottak le ugyanis udmurtra. A fordítás során – a fordító általában maga a szerző – elkerülhetetlen volt bizonyos történelemhez kapcsolódó fogalmak megteremtése. Az eljárás ilyenkor az volt, hogy a megalkotott új fogalom megjelenésekor zárójelben közölték az udmurt szó után az orosz megfelelőt. (Meg kell jegyeznünk, hogy eközben szép számmal jelentek meg olyan könyvek, amelyeket kimondottan a helyi történelem oktatására, a terület korai – nemzeti – történelmének bemutatására szolgálnak. Ezek azonban orosz nyelvűek, s valójában az orosz nyelvűek számára ismertetik populáris formában a köztársaságnak nevet adó nép történelmének egyes eseményeit. De oroszul ismerteti a nem orosz anyanyelvűek számára is...)

A helyi kultúrpolitika – jöllehet végül is támogatta anyagilag – nem ismerte fel a magyar irodalom teljes keresztmetszetét bemutató, nagyszabású vállalkozásban rejlő lehetőséget, annak jelentőségét. Hosszas huzavona után, már helyben is igénytelennek minősülő formában ugyan megjelent a kötet, de teljesen visszhangtalan maradt. Nem hívták fel a sajtóban a kötetre a figyelmet, de nem juttatták el a kiadványt az iskolákba sem, nem követték újabb – más nyelvekből készült – fordításkiadások, nem alakult meg egy alkotói közösség, amely a külirodalom és kultúra jelentős vagy populáris alkotásainak kiadásával segítette volna azt a sztenderdizálási folyamatot, amelynek végső célja természetesen nem egy rosszul értelmezett – azaz presztízs nélküli – irodalmi nyelv megteremtése. A végső cél csak az lehet, hogy az anyanyelv helyzetét megváltoztassa: megszűnjön a diglosszális viszony az orosz és között. Ennek nem az irodalmi nyelv megteremtése a módja. A környezet, a kontextusok megváltoztatása vezethet csak eredményre.

Amíg a nemzeti elit képviselői (a politika, a kultúra és a gazdaság nemzetiségi képviselői) nem ismerik fel, hogy az ő felelősségük a legnagyobb nyelvük megtartásában, addig esély sincs e nyelvek megmaradására mivel sehonnan máshonnan segítséget nem kaphatnak e kis nyelvek és népek, mivel nincs mögöttük anyaország. A nemzeti elitnek fel kell ismernie, hogy egyedüllét-érzésük téves értékelésen alapul. Nincs ugyan anyaország, ahonnan nyelvük és kultúrájuk táplálkozhatna, de sok hasonló helyzetben lévő nép és nyelv mellett és között élnek. A helyi értelmiségnek,

politikai és gazdasági elitnek az a feladata, hogy példát mutasson és használja nyelvét mindig és minden körülmények között (otthon, a parlamentben, a médiában, minden nyilvános megszólalásakor), és megteremtse a használat feltételeit a közösség számára.

Nekünk, akik itt élünk – és függetlenül attól, hogy mi magunk rokon nyelveknek tartjuk-e ezeket a nyelveket, mivel az ő tudatukban mi az erős és nagy nyelvrokonok vagyunk – az a feladatunk, hogy virtuális anyaországga legyünk ezeknek a nyelveknek. Ha nem tartjuk e nyelvek beszélőivel a kapcsolatot, ha nem segítjük őket tudásunkkal, tapasztalatainkkal, elkerülhetetlenül és nagy sebességgel tűnnek el e nyelvek és kultúrák világunkból.

Jegyzetek

1. Ez az írás egy korábban megjelent munkám – Pusztay János (szerk.): *Az udmurtok. A Volga–Káma vidék finnugor népei*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 2005, 73–109. p. /Az Uralisztikai Tanszék kiadványai, 11./ – és egy Somorján 2005-ben tartott előadásom egybeszerkesztett változata. Mivel a szombathelyi kiadvány nehezen elérhető, a somorjai előadás pedig nem jelent meg, ezért gondolom, hogy egybeszerkesztett megjelenítésének van értelme, különösen egy olyan nép esetében, amelynek első és legnevesebb magyar kutatója, Munkácsi Bernát, nyitrai származású.
2. Munkácsi Bernát: *Votják népköltészeti hagyományok*. Budapest, 1887, 335 p.
3. Munkácsi Bernát: *A votják nyelv szótára*. 1–4. füzet. Budapest, 1893–1896, 836 p.
4. Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 550 p.
5. Vikár, László – Bereczki, Gábor: *Votyak Folk Songs*. CD. Budapest, Hungaroton HCD 18229, 1996. (A gyűjtés felvételeiből: A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai [1958–1979].)
6. A magyar, finn és észet után 4. a mordvin: 843 350 (ehhez hozzájön: erza 84 407 és moksa 49 624)
7. Például: *Juiško mil'am korka ponna* 'Iszom a házunkra (az enyémre és azokéra, akik hozzám tartoznak, de nincsenek itt) – *Juiško ašme korka ponna*. 'Iszom a házunkra (az enyémre és a tietekre, akik itt vagytok velem).
8. Az udmurt nyelv tanulmányozásához lásd Kozmács István: *Az udmurt nyelv alapjai* (Segédkönyv). Budapest, ELTE, 2002; Kozmács István: *Udmurt nyelvkönyv* (gyakorlati nyelvkönyv). Szeged, JATEPRESS, 2002; Kelmakov, Valej–Hännikäinen, Sara: *Udmurtin kielloppi*. Helsinki, SUS, 1999; Kelmakov, Valentin–Saarinen, Sirkka: *Udmurtin murteet*. Turku–Iževsk, Turun yliopisto, 1994.
9. Azaz a jövő idő alakját nem segédigével alkotja – mint a magyar *menni fog* –, hanem képzővelt. Ez ritka jelenség a nyelvek körében.
10. Vö. magyar Péter olvas egy könyvet. ~ Péter olvas. – udmurt *Petjir krjiga ljdže*. ~ *Petjir ljdžiške*.
11. Gunda Béla: A kereszt mint mágius jel az agyagedényeken. *Ethnographia*, 52. évf. (1941), 102–109. p.
12. Tárkányi-Szűcs Ernő: A jószágok égetett tulajdonjelei Magyarországon. *Ethnográfia*, 76. évf. (1965), 187–199., 359–410. p.
13. Az udmurt puszkokról részletesebben lásd: Kozmács István: Nemzeti tulajdonjelek az udmurtoknál. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 44. évf., 183–196. p.; Pavel Matvejevic Szorokin: *О материнстве, как основе рода, о родовых названиях и знаках собственности у вятков*. 1895. (A kézirat kritikai közzététele: *Néprajz és Nyelvtudomány*, 40. évf. 160–193. p.)

14. <http://welcome.to/izhevsk>; <http://www.izhevsk.ru/>; térkép: <http://www.mitra.udm.ru/izhevsk/map.htm>.
15. Bővebben: <http://kalashnikov.guns.ru/>; <http://kalashnikov.guns.ru/museum>.
16. Erről az udmurt puszra vonatkozó irodalomban (lásd fentebb) olvashatunk részletesebben.
17. Bővebben lásd <http://folkartsudm.narod.ru/HU.htm>.
18. Ilyeneket hallhatunk a fentebb említett CD-felvételen is.
19. Összehasonlításul az 1989-es adatok: 746 793 fő vallotta magát udmurnak, ebből 714 833 fő az Orosz Föderációban élt, közülük 496 522 fő élt az Udmurt Köztársaság területén. A köztársaság összlakossága 1 millió 622 ezer fő volt, ennek 31%-volt tehát udmurt. A köztársaságban az oroszok aránya 58%, a tatároké 7% volt akkor. A fennmaradó 4%-on közel 100 különböző nemzetiség osztozott. A magukat udmurnak vallók közül mintegy 520 ezer fő nyilatkozott úgy, hogy beszéli az udmurt nyelvet.
20. Érdekes ellentétként – miközben a városok már visszakapták eredeti nevüket: Jekatyerinburg (Szverdlovszk), Vjatka (Kirov) – az őket környező közigazgatási egységek a szovjet időkben használatos neveket viselik. Ugyanez a helyzet Szentpétervár és a Leningrádi terület – és még sok más – esetében is.
21. Olvasható a http://home.udmnet.ru/udmurt_kyl/act.htm oldalon (2005. február 7-i adat).
22. Választások, népszavazások, állami vállalatok, média, szolgáltatás, kereskedelem.
23. Grüntal, Riho: *Selvitys Suomen sukukansanohjelmasta. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä.* 2005, 23. p. Található: http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2005/liitteet/opm_281_tr23.pdf.

ISTVÁN KOZMÁCS

LANGUAGE USAGE OF MINORITIES – WITHOUT MOTHER-COUNTRY

The Russian small Finn-Ugrian people during their history never formed an independent state, and/or even if they created any organized state-like formation on nationality level, its existence disappeared from the memory of the history. This - perhaps well-known fact - comes with significant consequences relating to the recent language state of people, language usage problems of today, and recent language policy.

These languages are not in the same position: part of them have significant number of speakers, while their other part almost reached or already reached that number, from where it is impossible to stop the process that leads to language losing or language death. Although, they agree that today even the language with the largest number of its speakers is categorized to the „most endangered“ group.

From the study we can learn about the history of the Udmurt people, its language, and farming of the Udmurt Republic. We can have a glance into the culture and official state of the Udmurt people and Udmurt language.